

Erken Görünüm

Journal Pre-proof

Balkan Savaşları Sonrasında Bir Osmanlı Subayının Osmanlı Toplum Eleştirisi Millet-i Gayri Müsellaha: “Kan Yok, Can Yok, İnsan Yok, Mukaddesât Yok, Hülâsa Mevcudiyet Yok”

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KAYA

Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ÇORUM

e-posta: okhankaya71@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6652-5630

DOI: 10.30794/pausbed.1385324

Dergi adı: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Journal Name: Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute

Gönderilme tarihi/Received: 02.11.2023

Kabul tarihi/Accepted: 04.12.2023

Bu makaleyi şu şekilde alıntılayın: Kaya, G. (2023). “Balkan Savaşları Sonrasında Bir Osmanlı Subayının Osmanlı Toplum Eleştirisi *Millet-i Gayri Müsellaha*: “Kan Yok, Can Yok, İnsan Yok, Mukaddesât Yok, Hülâsa Mevcudiyet Yok””, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı xx, Denizli, ss. xx-xxx.

To cite this article: Kaya, G.. (2023). “Ottoman Social Criticism of An Ottoman Officer After the Balkan Wars *the Unarmed Nation [Millet-i Gayri Müsellahâ]*: “No Blood, No Lives, No Human Being, No Sacredness, in Short No Existence”, *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue xx, Denizli, pp. xx-xxx.

This is a PDF file of an article that has undergone enhancements after acceptance, such as the addition of a cover page and metadata, and formatting for readability, but it is not yet the definitive version of record. This version will undergo additional copyediting, typesetting and review before it is published in its final form, but we are providing this version to give early visibility of the article. Please note that, during the production process, errors may be discovered which could affect the content, and all legal disclaimers that apply to the journal pertain.

Bu, kabulden sonra kapak sayfası ve üst veri ekleme, okunabilirlik için biçimlendirme gibi geliştirmelere tabi tutulan bir makalenin PDF dosyasıdır, ancak henüz dosyanın kesin sürümü değildir. Bu sürüm, son haliyle yayınlanmadan önce ek dosya düzenleme, dizgi ve incelemiden geçecektir, ancak makalenin erken görünürlüğünü sağlamak için bu sürümü sağlıyoruz. Üretim sürecinde içeriği etkileyebilecek hataların keşfedilebileceğini ve dergi için geçerli olan tüm yasal uyarıların geçerli olduğunu lütfen unutmayın.

BALKAN SAVAŞLARI SONRASINDA BİR OSMANLI SUBAYININ OSMANLI TOPLUM ELEŞTİRİSİ *MİLLET-İ GAYRİ MÜSELLAHA*: “KAN YOK, CAN YOK, İNSAN YOK, MUKADDESÂT YOK, HÜLÂSA MEVCUDİYET YOK”

Öz

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık yarım binyıldır hakimiyeti altında tuttuğu Balkan Yarımadası'nı kaybetti. Balkanların kaybı, özellikle Osmanlı elitlerinde büyük bir travma yarattı. Bu travmanın en belirgin sonuçlarından birisi, Balkan Savaşları'nda alınan yenilginin nedenlerine ve sonuçlarını anlamaya yönelik askeri, idari, siyasi, ekonomik, ahlaki ve toplumsal alanları içeren eleştiri kültürüydü. Çalışmamızın konusu olan Millet-i Gayri Müsellaha adlı risale Balkanların kaybedilmesinin nedenlerini Osmanlı toplumun değişik kesimlerinin imkân, potansiyel ve siyasi bilinç eksikliğinde görür. Diğer bir deyişle Yazar'a göre Balkanların kaybı, Müslüman Türklerin bu eksiklikleri ile Balkan ayrılıkçı milliyetçilerinin planlı ve bilinçli davranışları arasındaki büyük farkın doğal bir sonucudur. Eserin yazarı Makedonya'da Osmanlıdan bağımsızlık kazanmak için faaliyet gösteren çetelerle mücadele etmiş, ardından Balkan Savaşlarında sonrasında I. Dünya Savaşı'nda görev yapmış en nihayetinde Cumhuriyet Dönemi'nde yüksek dereceli askeri görevlerde bulunmuş İsmail Hakkı Akoğuz'dur. Dolayısıyla Yazarın bir mülazım-ı evvel/üsteğmen iken Balkan Savaşları'nın hemen sonrasında yazdığı Risale, Makedonya'da bulunduğu esnada çoğunlukla deneyimlediği kimi zamanda gözlemlediği olgu ve olaylara dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, Travma, Osmanlı Elitleri, Osmanlı Toplumu, Eleştiri

OTTOMAN SOCIAL CRITICISM OF AN OTTOMAN OFFICER AFTER THE BALKAN WARS *THE UNARMED NATION [MİLLET-İ GAYRİ MÜSELLAHA]*: “NO BLOOD, NO LIVES, NO HUMAN BEING, NO SACREDNESS, IN SHORT NO EXISTENCE”

Abstract

In the early 20th century, the Ottoman Empire lost the Balkan Peninsula, which it had ruled for nearly half a millennium. The loss of the Balkans traumatized the Ottoman elites in particular. One of the most prominent consequences of this trauma was the culture of criticism, including military, administrative, political, economic, moral and social spheres, aimed at understanding the causes and consequences of the defeat in the Balkan Wars. The treatise Millet-i Gayri Müsellaha, which is the subject of our study, sees the reasons for the loss of the Balkans in the lack of opportunity, potential and political consciousness of different segments of Ottoman society. In other words, according to the author, the loss of the Balkans was a natural consequence of the great difference between these shortcomings of the Muslim Turks and the planned and conscious behavior of the Balkan separatist nationalists. The author of the work is İsmail Hakkı Akoğuz, who fought against the gangs operating in Macedonia to gain independence from the Ottoman Empire, then served in the Balkan Wars, then in World War I, and finally in high-ranking military positions in the Republican Era. Therefore, the Treatise which the author wrote as a first lieutenant in the immediate aftermath of the Balkan Wars, is based on facts and events that he mostly experienced and sometimes observed during his time in Macedonia.

Keywords: Balkan Wars, Trauma, Ottoman Elites, Ottoman Society, Criticism

Giriş

Balkan Savaşları'nın kaybetmenin Osmanlı İmparatorluğu açısından somut sonuçlarından birisi tüm topraklarının %32,7'sini tüm nüfusunun ise %20'sini kaybetmesidir (Erickson, 2003: 38). Diğer bir sonuç ise 1914-1920 yılları arasında Balkanlardan gelen 413.922 muhacirin Anadolu'ya göç etmesidir (McCarthy, 2012: 181). Başka bir deyişle Balkanların kaybedilmesi, Osmanlı aydınları için sadece İmparatorluğun iki ana coğrafya parçasından birisinin elden çıkması değildi; İmparatorluğu imparatorluk yapan, topraktan daha fazlasını ifade eden bir kayıptı. Kaybın yarattığı travma sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalan zamanını etkilemekle kalmadı yeni cumhuriyetin oluşumunda da etkili oldu (Boyar, 2007: 1). Osmanlılar için I. Balkan Savaşı'nda¹ alınan yenilgi sonrasında gelen Rumeli'nin kaybı, sivil ve askeri kesim başta olmak üzere Osmanlı toplumunda, içinde şaşkınlık², hayal kırıklığı, kızgınlık gibi duyguları barındıran eleştiri dalgası yaratmıştır. Eleştiriler askeri konulardan,³ siyasi ve toplumsal yapıya, idari hatalardan toplumsal ahlâk ve hatta kişisel ahlâk alanlarına kadar uzanmıştır. Balkanların kaybının bir sonucu olan ve konu üzerinde çalışmış bir tarihçinin deyişiyle “Osmanlı Yenilgi Kültürü”nün⁴ başka bir deyişle kaybın yarattığı travmanın hemen gözlemlenebilir sonuçlarından olan bu eleştiri dalgasının ürünlerinden birisi de⁵ ele aldığımız “Millet-i Gayri Müsellaha” risalesidir. Risalenin içeriğinde yukarıda sözü edilen eleştirilerin hemen hepsi az ya da çok mevcut olsa da yazar doğrudan Osmanlı toplumunun çeşitli kesimlerini hedef almıştır. Bahsi geçen yenilgi kültürünün içinde şekillenmiş bu risalenin tarihi belli değildir. Ancak eserin içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla Balkan Savaşları'nın hemen sonrasında yazılmıştır. Bu anlamda ele aldığımız eser, Osmanlı toplumuna ahlaki, siyasi eleştirileri barındırdığı için Osmanlı islahat risaleleri ya da nasihatname/siyasetname adı verilen yazın türü içerisinde görülebilir. Zira bu yazın türü hükümdarların sahip olması gereken özellikler, devlet yönetiminin öncelikleri, ilke ve değerleri, tebaanın durumu gibi konuları içermektedir.⁶

1. ESERİN MÜELLİFİ, KISA BİYOGRAFİSİ VE YAZILMA NEDENİ: “UMUMA NÂFİ KÜÇÜK VE MÜBREM İHTİYAÇLAR, VUKU BULMUŞ BİRTAKIM HÂLLER”İ YAZMAK

Eserin müellifinin ismi risalenin künyesinde yazılmamış, sadece ünvanı belirtilmiştir: “Mekteb-i Harbiye Zabitanından Mülazım-ı Evvel Hakkı”. Müellifinin tam kimliğini ortaya çıkarmak için risalede yer alan bilgilerden, ipuçlarından yola çıkarak yaptığımız araştırmalardan çıkan sonuca göre eser sahibinin adı İsmail Hakkı Akoğuz'dur. Kendisine dair biyografik bilgi ise TSK Atase Başkanlığı'nın 1989 tarihli “Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri” isimli kitapta bulunmadığından dolayı aşağıda bahsi geçen Felix Guze'nin eserinin giriş bölümünde verilen biyografiden alınmıştır.

İsmail Hakkı Akoğuz 1887-1978 yılları arasında yaşamıştır. 1905 tarihinde teğmen rütbesiyle Harbiye'den mezun olduktan sonra 1905-1910 yılları arasında Filibe'de ardından Erzincan'da bölük komutanlıkları yapmış, 1910 tarihinde üsteğmenliğe terfi etmiş, 1910-1912 tarihlerinde ise Almanya'ya gönderilmiştir. Yurda döndükten

¹ Balkan Savaşları hakkında Bkz. Andonyan, A. (1999) *Balkan Savaşı*, (Çev: Z. Biberyan), Aras Yayıncılık, İstanbul; Erickson, E. J. (2003). *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans*, Praeger, London; Hall, C. R. (2000). *Balkan Savaşları 1912-1913 1. Dünya Savaşı'nın Provası*, (Çev: M. Tanju Akad. Homer Yayınları, İstanbul; Troçki, L. (1995) *Balkan Savaşları*, (Çev: T. Güney), Arba Yayınları, İstanbul; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi 1912-1913*, (1979). Genelkurmay Atase Yayınları, Ankara; Tüccarzade İbrahim Hilmi (2017). *Balkan Harbi'ni Niçin Kaybettik* (Der: M. Yıldız-H. Akyol), İz Yayıncılık, İstanbul; Türkgeldi A.F. (1949). *Görüp İşittiklerim*, TTK Yayınları, Ankara, s. 65-126.

² Ahmet Emin Yalman'ın şu satırları bu şaşkınlık ve hayal kırıklığının bir yansımasıdır:

“Bir buçuk yıllık ayrılıktan sonra memleket hasretini şiddetle duyuyordum. Babama, anneme, kardeşlerime, Selanik'te kalmış olan amcamı çok düşündüm. Tatil aylarına ait maaşlarımı yol harçlığı yapmak suretiyle 1912 yılının yaz tatilini memlekette geçirmek için bir plan yaptım. (...) İstanbul'da Büyüka'da, Hristos'daki bir evde yaz tatilimi geçirdim. Bu arada Selanik'e gittim. Amcamın yanında beş, on gün kaldım, doğduğum şehrin havasını hazla teneffüs ettim. Kısa bir müddet sonra Balkan Harbi adlı kıyametin kopacağına Selanik ve Rumeli'nin elimizden gideceğine dair ortada hiçbir belirti yoktu. Memleketin mukadderatını sevk ve idarede baş rolü oynayan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi ve 'Hürriyetin Kâbesi' sıfatıyla Selanik, anavatanın en sağlam ve hassas bir parçası gibi görünüyordu” (Yalman, 1997: 170).

³ Askeri alandaki tartışmaların hangi temaları kapsadığına dair Bkz. (Uyar, 2012: 65-74).

⁴ Osmanlı Yenilgi Kültürü adlandırması Eyal Giniö'ya aittir. Bkz. (Giniö, 2022: 27, vd.)

⁵ Balkan Savaşları sonrasında yazılan irili ufaklı eserlerin -bizim ele aldığımız risale söz konusu eserde yer almamış olsa da- bir dökümü için Bkz. (Giniö, 2022: 402-405).

⁶ Bu yazın türü için Bkz. Abou-Al-Haj, R. (1988). “The Ottoman Nasihatname as a Discourse Over Morality”. (Ed.) A. Temimi. *Melanges Professeur Robert Mantran*, Publications du Centre d'Etudes et de Recherches Ottomanes, Morisques, de Documentation et d'Information, Zaghouan, s.17-30; Fleischer, C.H. (1990). “From Seyhzade Korkud to Mustafa Âli: Cultural of the Ottoman Nasihatname”, (Ed.) H.W. Lowry & R.S. Hattox. *IIIrd Congress on The Social and Economic History of Turkey*, Isis Press İstanbul, s. 66-77; Fodor, P. (1986). “State and Society, Crisis and Reform in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Budapest, S. 40, s. 217-240; Levend, A.S. (1962). “Siyasetnâmeler”, *TDAY Belleten*, Ankara, s.167-194; Özvar, E. (1999). “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 7, S.2, s. 135-151; Uğur, A. (1992). *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.

sonra 1912-1913 yılları arasında 29. Tümen 87. Alay 1. Bölüğe atanmış bu birlik ile Balkan Savaşları'na katılmıştır. 1914'te yüzbaşılığa terfi etmiş, 1914-1917 arasında Kafkas Cephesi 3. Ordu Komutanlığı başyaverliğinde bulunmuştur. 1920'de binbaşı olmuş, aynı yıl Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katılmıştır. 1950 yılında orgeneral rütbesiyle emekli olana kadar Türk Silahlı Kuvvetleri'nin çeşitli kademelerinde görev almıştır. Almanca bilen Akoğuz, Ludendorff'un hatıraları ile Alman subayı Felix Guze'nin yazdığı "Büyük Harp'te Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler" ve Rafael de Nögalis'in "Hilal Altında Dört Sene" adlı eserlerini çevirmiştir (Guze, 2007, s. XI- XII). Ayrıca Akoğuz'un "Erkan-ı Harb Binbaşı İ. Hakkı adıyla Almancadan tercüme edilmiş iki eseri de İBB Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur. Kitapların kısa künyesi ise şöyledir: 1335/1919 tarihli "Mevzî Muharebelerinde Düşman Taarruzlarını Tard Hakkında Kavaid-i Umumiye" ile yine 1335/1919 tarihli "Topçu ile Tayyarenin Beraber Çalışması Hakkında Kavaid-i Umumiye".

Kanaatimizce Akoğuz'un risalenin yazarı olduğu, risalede verdiği bilgiler doğrultusunda neredeyse sabittir. Kendisinin Almanca bildiği Almancadan yaptığı çevirilerden anlaşılmaktadır. Almancayı ise Almanya'da bulunduğu esnada öğrendiğini söyleyebiliriz. Bu anlamda Müellif'in Almanya'da bulunduğu ilk ipucu, Risale'nin 7. sayfasında Colmar Freiherr [Goltz Paşa] von der Goltz'un, Türkçeye "Millet-i Müsellaha" ismiyle çevrilmiş "Das Wolk in Waffen" kitabından bahsederken "O kitabın kıymeti Almanya'da okulla beş on sene hercümerç olmuş insanlar daha iyi takdir ederler" ifadesidir (İsmail Hakkı, tarihsiz: 7). Yazarın Almanya'da bulunduğu dair kesin bilgi ise risalenin 10. ve 24. sayfalarında mevcuttur: "(...) Memleketin ihtiyacâtını tehvin etmek maksadıyla herkesin kendi mesleğinde fikrini büyümek için bizi Avrupa'ya gönderdiler" (İsmail Hakkı, tarihsiz: 10). "Bir gün bir ziyafette hatırı sayılır hakiki bir Avrupalı (...) bir Almanla hem de Almanya'da görüşüyordum" (İsmail Hakkı, tarihsiz: 24).

İsmail Hakkı'nın 1914'te yüzbaşılığa atanmadan önce mülâzım-ı evvel (üsteğmen) iken yazdığı bu risalenin başlığında bulunan "Ve eiddu lehum mesteta'tum min kuvvetin" [onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın]⁷ Kur'an'ın Enfal Suresi'nin 60. Ayetidir. Bir anlamda bu ayet, Risale'nin yazılış amacı hakkında bize bilgi vermektedir. Başka bir deyişle Yazar, Balkan Savaşları'nda alınan yenilginin en önemli nedeninin Osmanlı toplum kesimlerinin güç ve imkânlarının yetersizliğinden, daha kötüsü ise toplumun kendi durumunun farkında olmamasından kaynaklandığını söyler. Balkan Savaşları'nda alınan yenilginin askeri ve siyasi nedenlerine doğrudan değinmez. Ancak ülke ve toplumun genel hali söz konusu olunca siyasi, ahlaki, iktisadi, Batılılaşma gibi alanlara ilişkin -kimi zaman sertleşen- eleştirilerini sakınmaz. Ayrıca İsmail Hakkı yenilginin nedenlerinin -Osmanlı toplumunun gücünün ve imkanlarının yetersizliğinin göstergesi olarak- çoğunlukla dile getirilmeyen, gözden kaçan toplumsal hayatın içinde gerçekleşen bir takım olay ve olgularda aranılmasını gerektiğini söyler: "Benim felsefe-i hayata karışarak gayri müsbet bir takım ahvâlden bir millete nâfi, müsbet bir ilm meydana koymaya ne kuvve-i akliyye ve muhakemem ne de ilmim müsaittir fakat umuma nâfi öyle bir takım gayet küçük ve mübrem ihtiyaçlar vardır ki yekûnu pek büyük menâfi temin ederler. İşte benim yazmak istediğim bu gibi vâkî' olmuş birtakım hâllerdir. (...) Bunları toplayıp bir araya dizerek tespit edebileceğimi düşünerek benim gibi düşünenlere bir başlangıç bırakmak istedim" (İsmail Hakkı, tarihsiz: 4).

İsmail Hakkı, XX. yüzyılın başında Osmanlı toplumunun elit kesimi diyebileceğimiz, askeri ve sivil kesimde sürekli duyduğu, "Azizim her şeyde olduğu gibi burada da evvela marazı teşhis etmeli ba'de devâ aramalıdır" sözünün Osmanlı toplumu için geçersiz olduğunu, "Bizim milletin başına gelen şu nâmütenahi felaketlerin esbabı ihtilât-ı marazdır"⁸ diyerek birden fazla marazın mevcudiyetini belirtir. Bu ifadelerinden sonra Yazar, asıl marazın Osmanlı toplumunun oluşturan kişilerin, kendilerini "ilel ü emrazdan salim" olduğunu sanıp, "marazı ötekinde berikinde görüp arama(k)" olduğunu belirtir (İsmail Hakkı, tarihsiz: 4).

⁷ Enfal Suresi'nin 60. Ayetinin Diyanet İşleri Başkanlığı'na göre meali şöyledir: "Allah'ın ve sizin düşmanlarınızı ve onların gerisinde olup sizin bilmediğiniz, ama Allah'ın bildiklerini korkutup caydırmak üzere, onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın. Allah yolunda harcadığınız her şeyin karşılığı, zerrece haksızlığa uğratılmadan size tastamam ödenecektir."

Tefsiri ise şöyle verilmiştir: "(...) İslâm'a göre savaş gücüne sahip olmaktan, savaş için hazırlanmaktan maksat, dinleri başka da olsa fiilen savaşıp insanları öldürmek olmayıp onların maddî ve mânevî olarak kendilerine ve başkalarına zarar vermelerini engellemektir. Bu da düşmandan daha güçlü olmakla mümkündür. Sağduyusunu yitirmemiş olan topluluklar, ortada zaruret bulunmaksızın kendilerinden daha güçlü bir topluluğa saldırmazlar. 'Hazır ol cenge eğer ister isen sulhu salâh' şeklinde manzumaştırılmış bulunan bu ilke, barışın ancak, bunu isteyenlerin caydırıcı güce sahip olmaları sayesinde gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Âyetin bu kısmı evrensel bir gerçeği dile getirmektedir. Buradaki "Savaş atları" ve bazı sahih hadislerde [Müslim, "İmâre", 167] teşvik edilmiş bulunan okçuluk ve atıcılık ise tarihî şartlar içinde yapılmış bir tavsiyedir, bir semboldür. Bunun günümüze yansıyan anlamı ise "en uygun, maksadı gerçekleştirmede en etkili olan silahlar ile diğer araç gereçler, askerî eğitim, savunma ve savaş stratejisi gibi savunma ve zafer için gerekli olan her türlü askerî güç ve imkânlar" demektir.

Bkz. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Enf%C3%A2l-suresi/1220/60-ayet-tefsiri>

⁸ Hastalık kavramının XIX. yüzyıl Avrupa modern siyasal söyleminde kullanılmasına, yaygınlaşmasına ve yerleşmesine dair Bkz. Sontag, S. (2005) *Metafor Olarak Hastalık*, (Çev: O. Akinhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, s.89-96.

Yazar, eserinin hiç kimseyi doğrudan hedef almamasına rağmen, uğrayacağı eleştirileri, işiteceği lanetleri, tahammülsüzlüğü de bir tür toplumsal maraz olarak gördüğünü belirtir. Kitabı okuyanların bu tahammülsüzlüğünün nedenlerini, kitaba ne türden eleştirileri yönelteceklerini de sıralar. “Kendisini milletin hakiki, hamiyetli” birer müdafileri olarak gören bu kişilerin, kitabı, “İnzâr-ı ecânibe karşı milletin bu kadar mütedenni olduğunu gösterme[nin]” uygun olmadığını ifade edeceklerini belirtir (İsmail Hakkı, tarihsiz: 4-5). Yazar bu türden eleştirileri iki gerekçe ile nazik bir dille reddeder. İlk gerekçesi, herkesin düşüncesine uygun, her okuyanı memnun edecek “bir mevcudiyet” meydana getirmenin mümkün olmadığıdır. Diğer gerekçe ise, “Biz böyle daha ne vakitlere kadar aldatacağız?” tepkisini gösterdikten sonra değişen koşulların insanın düşüncelerini de değiştirdiğini, önyargılı olmanın bir faydasının olmadığıdır (İsmail Hakkı, tarihsiz: 5). Ardından İsmail Hakkı, “kendi kanaat-ı vicdaniyemin hüküm-i mücibince yazdım” dediği eserinin özellikle hükümete yönelik politik bir eleştiri taşımadığını özellikle belirtir: “(...) Alâkadar olmaya mezon olmadığım memleketin idaresine fi zamanına muvafık gelmez de bu yaraların şimdiki halde meydana çıkmasına mukadderâtımızı ellerine tevdi ettiğimiz hükümetimizin rızası olmazsa o vakit bilâkayd ü şart mütâvat ederek vicdanen sükûta mecbur olurum”. Yazar, devamında “askerlik membaini millettten aldığı için ve memleketde bu halde bulunduğu için sa’y ü gayret ve hatt ı harekete dair malûmât-ı mülkiye vermek maksadıyla yazılmışdır” ifadesiyle, ülke idaresi ile ilgili eserde verdiği bilgilerin nedenini de açıklamaktadır (İsmail Hakkı, tarihsiz: 5-6).

İsmail Hakkı’nın Osmanlı toplumuna dair izlenim, deneyim ve düşünceleri ile mağlubiyetin doğurduğu koşulların bir ürünü olan bu risaleyi yazmış ancak mağlubiyette siyasi iktidarın payı konusunda olabildiğince suskun kalmayı, hükümetten olası bir uyarı, yaptırım karşısında da suskun kalacağını belirtmesi ilginçtir. Bu ihtiyat risale boyunca büyük ölçüde korunmaya çalışılmıştır.

2. “MİLLET OLAMAMIŞ BİR YIĞIN-I BEŞER” İLE MUKALLİD TÜRKLERE DÂİR ELEŞTİRİLER

İsmail Hakkı, kendi gözlem, deneyim ve bilgileri ışığında kitabının ilk iki kısmının Osmanlı toplumunun XX. yüzyılın başındaki durumuna dair olduğunu belirtmiştir. Kendi deyişiyle eserinde “vâki” olan ahvâl-in suret-i cereyânını ve mütalaâtı havi” olan ilk iki bölümü takiben “bunların nasıl olması icâb ettiğini şerh ve izah” edeceği üçüncü bölüm yer almıştır (İsmail Hakkı, tarihsiz: 6).

Yazar eserinin başlığındaki “Gayri” ifadesini, 1883 yılında Osmanlı ordusunda ıslahat için gelen General Von der Goltz’ın *Das Volk in Waffen* adlı eserinin Türkçeye 1884’te *Millet-i Müselleha* adıyla çevrilmiş kitap⁹ ile farkını dile getirmek için koyduğunu belirtir. Ardından Goltz’u bir dahi olarak nitelendirir, kendisinin “Goltz Paşa” kadar ihtisas sahibi olmadığını, eğer olsaydı “Türkiye’ye¹⁰ mahsus bir millet-i müselleha yazmayı arzu ederdim” diyerek, Goltz’un kitabının “Bizim için o kitabın muhtevası olduğu cevherler husulü gayrimümkün bir dua hükmünde kalır” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 7). Goltz’un kitabının “Türk milleti” için bir işlevi olmadığını ise şöyle açıklar:

Müellifi Alman olmakla beraber Alman nazar-ı itibare alınarak yazılmıştır. Başkasının ticaret ve sermayesinden bittabi bize bir hisse-i itibar çıkmaz. Millet lafzının ifhâm ettiği mânada tekmil etmiş olan Alman kavmi için râh-ı saadet-i müselleha olmakta olduğunu derk eden erbâb-ı kemâlâtın o kavmi bir millet-i müselleha haline getirmelerine cehd ü gayret etmeleri terakkiyât-ı tabiiyeden olsa gerektir. Bizim gibi henüz millet olamamış bir yığın-ı beşer için o kitap ancak güzel yazılmış bir eser olabilir. Mevcud olmayan bir millet nasıl teslihin olunabilir? (İsmail Hakkı, tarihsiz: 7).

Henüz millet olamamış bir “yığın” olarak Osmanlı toplumunun millet olabilmesinin çaresini şu ifadelerle dile getirir: “Türkiye’nin millet-i müsellehası hakiki İslamiyet’in hükmiyât ve felsefesinde mündemiçtir. Fakat asıl hüner o hükmiyâtın muktezâsına sahip olmaktır. İşte maâteessüf biz henüz o mertebeye vâsıl olamamışız” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 8).

İsmail Hakkı yukarıdaki ifadeleri takiben Osmanlı Devleti’nin modernleşme çabalarının toplumda oluşan görünümükler, düşünceler ve eğilimlerin eleştirisine başlar. İlk olarak “Avrupa’nın ihtiyacı Avrupa’nındır. Bizim değildir. Bizim ihtiyacımızı biz de aramak lazımdır” diyerek, Avrupa’nın ihtiyaçları ile Osmanlının ihtiyaçları arasında “seciye-i akvâm”dan dolayı farklılık gösterdiğini belirtir. Ardından Osmanlı toplumunda görülen Avrupalılaştırmanın ürettiği sonuçları eleştirmeye koyulur. Bu eleştirisinde seciye farkı gözetmeksizin Avrupa’yı taklit edenlere “mukallid” demiş, bunun sonucunun ise ağır olduğunu ifade etmiştir: “Bu mukallidlikle Türklük kendisinin malı ve mücib-i iftihârı ne olduğunu bilemeyecek kadar benliğini kaybetmiştir. Acaba bu eski Türkün baba mirası, kendi sermayesi yok mudur? Elbette olacaktır. Fakat pek vasî olan bu memlekete bir suret-i gayri

⁹ Von der Goltz’un eserinin Sosyal Darwinizm ile bağlantısını, güçlü ordu ile güçlü ve medeni toplum arasında kurulan ilişkinin Osmanlı aydınlarında yarattığı etki ve tartışmalar için Bkz. Atilla Doğan, A. (2006) *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.145-331.

¹⁰ İsmail Hakkı Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlı kavramlarını eserinde hiç kullanmaz. Türkiye ve Türk kavramlarını tercih eder.

muntazamâda dağılmıştır. Mirasyedi Türk mevcudiyetini bilmiyor ve hatta tanımıyor” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 8). İsmail Hakkı, kendi deyimiyle “mevcudiyetini tanımayan mirasyedi Türk”ün mevcudiyetini kaybetmesinin nedenlerine takip eden sayfalarda değinmeye başlar. Avrupa’dan alınan teknik, teknolojik ürünlerden otobüs örneğini verir, “ne kadar da seri gidiyor bizim de vesait-i nakliyyeye ihtiyacımız var, getirelim bakalım” denilerek getirilen bu aracın, memleketteki yolların durumu gözetilmeden alındığı için, “astarı yüzünden pahalı” çıkmıştı (İsmail Hakkı, tarihsiz: 8-9).

Yazar, askeri ve sivil Osmanlı/Türk aydınlarının Türk milletini tanımadığı kanaatini ispatlamak için Avusturya Sefareti tercümanı olan Draskovic ile yaptığı bir konuşmayı dile getirir. Tercümanın, kendisine “Türk milletinin” ahvalini anlamak için Galata Köprüsü’nde dilencilik dahi yaptığını, ancak Türklerin kendilerini anlamak için çaba harcamadığını örneğini verir. Avrupalıların Türk milletini tanımak için gösterdikleri çabaya karşılık Türklerin bu çabasının olmadığı düşüncesini ise Avrupa’ya gönderilen öğrencileri örnek gösterir.¹¹ İsmail Hakkı, memleketin yetişmiş insan ihtiyacını karşılamak, “mesleğinde fikrini büyütme” için kendisinin de dahil olduğu Avrupa’ya gönderilen öğrencilere sözü getirir. Yazar Avrupa’da bazı öğrencilerin Avrupa yaşam tarzına hemen adapte olduklarını. Bu öğrencilerin de dahil olduğu bir araya gelişlerinde, “köhne kulübeli, toz topraklara mağrûk ve fakat tabî’, bakir, saf, semâvî güneşli sürekli Türkiye’imizden bahsederdik” ifadeleriyle memleket özlemi duyduklarını belirtir. Sonrasında, “Türkiye’nin neye mütevakıf olduğunu düşünen” öğrencilerin özledikleri, istedikleri Türkiye’yi şöyle ifade ettiklerini söyler: “Kimi kadınların serbestiyetinde arar kimi hukukta müsavâtta bahseder dururdu.” Bazı öğrencilerin Türkiye’de görmek istedikleri, özlemine duydukları bu ifadeleri eleştirmez. Eleştirdiği, Beyoğlu’nda arabayla gezmek, türünden faaliyetlerdir (İsmail Hakkı, tarihsiz: 10). İsmail Hakkı’nın daha şiddetli eleştirdiği ise Avrupa’ya gönderilen öğrencilerin, “yanlış tedkikâtte” bulunup, memlekete döndükten sonra kendini üstün görüp Türkleri beğenmeyenlerdir. Üstelik Yazar’a göre bu kişiler Avrupalıymış gibi ülkeye dair telkinlerde bulunuyorlar daha kötüsü ise “hâliyle, etvârıyla bütün teferruatıyla Avrupa adetlerini kabul ettirmek istiyor eğer zerresi noksan olursa terakki olmayacaktır” diyenlerdir (İsmail Hakkı, tarihsiz: 11).

“Avrupa simsarları” olarak adlandırılan bu kişilerin hatta “herkesin her gün” Amerika’yı garâib-i âlem olarak adlandırmasına da değinmeden geçmez İsmail Hakkı: “Bizim böyle Amerika’da garâib aramız ağızını boyaya bulaştırıp burnunun salyalarını yalayan çocukların yanındakilerin üzerlerine damlattığı lekeye gülmelerine benzer” diyerek, (İsmail Hakkı, tarihsiz: 14) sözü Beyoğlu’na getirir. Bu kısımda Yazar hem Avrupalı hayatın en büyük göstereni olan lüks tüketim tarzını¹² eleştirir hem de bu tüketimin arka planını, ne uğruna gerçekleştiğini ifade eder:

Beyoğlu dediğimiz o Frenk mahallesinin caddesini binalarını hatta binaları içindeki gelinlik kızlarının drahoma akçeleriyle cihazlık eşyasını hep o köhne Bizans’ın âtıl, iki büküm, hasta insanları tedarik ediyor. Hatta polislerine, memurlarına hülâsa her şeye maaşlar veriyor. Ne için? Hakaret görüp dayak yemek için. Yok öyle değil? Bu bir kanûn-ı tâbiyettir. Sen nasıl budala köylüyü yoluyorsun da çalıştığını hep elinden aldığın halde onu sana borçlu çıkarıyorsun ve her türlü zulmü yaptıktan mâadâ o biçare her vakit sana bende oluyor ve sen de ona Türklerin tabirince mütegalibe kesiliyorsun o biçare, âciz, miskin, cahil hakkını hukukunu aramayı bilmiyor ve eğer ararsa göreceği ceza tâbii mâlûm. İşte efendim aynı muameleyi bizim velinimetimiz olan Frenkler de bize yapıyorlar. Adalet-i ilâhiye yermi buluyor. O en mütegalibe tanıdığımız cabbar büyüklerimiz bile memleketimizde bizim paramızla geçinen, bizim paramızla kafamıza tekme vuran bir müddet evvel hizmetçimiz iken mahzâ-yı tebdil-i mezhep ve meslek ederek Frenk olduğundan efendimiz olan mütegalibeyn efrenç de bizi aynı vech ile boyunduruk altında yaşıyor. Ne için? Zira bu millet-i gayri müsellaha ““Ve eiddu lehum mesteta'tum min kuvvete” lazım gelen kuvvetten mahrum hatta henüz millet olmaktan uzak kalmış onlar ise millet olmakla beraber müsellahtırlar (İsmail Hakkı, tarihsiz: 14-15).

2.1. “TABAKÂT-I ALİYYE, ÜDEBÂ VE ŞUARÂ’NIN” ELEŞTİRİSİ

İsmail Hakkı, Batılılaşmış Türklerden sonra, “Tabakât-ı aliyye ve tabakât-ı üdebâ ve şuarâ” diye ifade ettiği toplumun bürokrat, okur-yazar, elit takımına eleştirilerini yöneltir. Yazar ilkin yazdıklarının “milletin ekseriyeti” tarafından anlaşılmasını istediği için süslü bir yazımdan uzak durduğu gibi “üslûpta da nezâket” gözetmediğini en

¹¹ XIX. yüzyılda Avrupa’ya gönderilen öğrenciler için Bkz. Gençöğlu, M. (2008). *Osmanlı Devleti’nce Batı’ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) Bir Grup Biyografisi Araştırması*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

¹² Batı tarzı lüks tüketim tarzının Osmanlıda yayılmasını Osmanlı gazetelerindeki reklamlardan yola çıkarak inceleyen bir eser için Bkz. Koloğlu, O. (1999). *Reklamcılığımızın İlk Yüzyılı 1840-1940*, Reklamcılar Derneği, İstanbul 1999.

iyisinin “bu çıplak millete çıplak lakırdı söylemek” olduğunu belirtir. Bir anlamda toplum elit okur-yazar kesimini sade ve anlaşılır yazmadığı için eleştirir. Kendi yazdığı kitabın ise hem üslûbu hem de içerdiği hakikatler yüzünden bu kimselerin “mideleri bulanıp kusacaklar” ise de bu durumun kendisini rahatsız etmeyeceğini belirtir. Zira “onlar şimdiye kadar pek çok müzeyyenât yuttular, yuttular, yuttular hiç hakikati anlamadılar veyahut başka mecraya sattılar ve kendilerine kimse sual ve cevap etmedi. İşte böyle mide bulantısı belki sıhhatlerinin, hayatlarının, mevcudiyetlerinin tehlikede olduğunu anlatır da selâmet ve istikâmete yanaşırlar” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 15-16).

Yazar, “kâşâne-i zulm ve istibdad yıkılınca” topluma dair hakikatleri söyleme konusunda “üdebâ-i meşhure”nin sessizliğe gömüldüğünü, oysa ki “hürriyet-i şahsiye onların ağzlarını un çuvalı gibi açmalı idi” ifadeleriyle bu sessizliği tuhaf karşılar. Ardından bunun nedenini ise, bu kesimin yazı yazmayı kişileri övmek ya da yermek yahut kendilerine methiye düzmekten ibaret görmelerine bağlar. Ayrıca İsmail Hakkı, II. Meşrutîyet’in ilanı sonrasında “Bu millete medâr-ı şifa olacak fikri telkin” edecek kalemlerin “ağzlarına kilit vurulmuş” gibi sustuklarını, bunun büyük bir yanlış olduğunu da belirtir (İsmail Hakkı, tarihsiz: 16).

İsmail Hakkı’nın aydınlara yönelik eleştirisi kozmopolit aydınları da kapsar. “Vatanım rûy-i zemin milletim nev-i beşer”¹³ diyenleri, ironik bir dille, gerçekçi olmamakla suçlar.¹⁴ Bu sözün gerçekçi olmadığı gibi hayalperest bir ifade olduğunu ise I. Balkan Savaşı’nda Bulgarlar karşısında alınan yenilgiyi dile getirerek kanıtlamaya çalışır.¹⁵

Türk aydınlarının Avrupa tarzı hayata özenmelerini, hayalperest evrenselci düşüncelerini eleştirdikten sonra Almanya’da bulunduğu esnada “Bir ziyafette hakiki bir Avrupalı hatırı sayılır bir Alman” ile yaptığı konuşmadan yola çıkarak eserinin Avrupa’nın sömürgeciliğinin ekonomik ve ticari aklını anlatır. “Şark’a ait Garb’ın fikri ve niyeti beynimi daha müthiş tokmaklarla dövüyordu”, “gözüm faltaşı gibi açılıyordu” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 24-28) gibi ifadeler eşliğinde sözü Türkiye’ye getirir. Ülkenin ekonomik, ticari, altyapı hatta yiyecek, içecek, giyecek gibi alanlarda Avrupa’ya bağlı olduğunu, bunun ülkeyi uçuruma sürüklediği belirtir: “Koca bir imparatorluk inhilâl ediyor tarihe karışıyor. Bu canhırâş mevt ve intihâr hiç kimsede bir tesir bırakmıyor[du]” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 29).

İsmail Hakkı, İmparatorluğun bu feci hâlinin kimseyi etkilemediğini, telaşlandırmadığını, Türklerin yaşanan zamanı anlamadığını, hâlâ geçmişteki fütuhâtla övündüklerini, geçmişte yaşadıklarını belirtir:

Ey Türk mâzinin mefâhiri senin nefsi vâpesinine deva olamadığını el’an anlayamadın mı? O şerefli fütühâtınla beraber orada mevcudiyetin de mahv olsaydı pek şanlı bir ölüm, pek mübeccel bir irtihâl olabilirdi. Fakat, zaman o bütün mefâharetleri ifnâ edecek hayatları arz ettikten sonra seni adem-âbâd nisyâna gönderiyor. Ne kadar şâyân-ı terahhum ve teessürdür ki, en şenî bir ölümle ölürlen bile el’an mâzinin mefâhîrini, ecdadının kendisi de inanmadığı fütühâtı ile müteselli oluyor (İsmail Hakkı, tarihsiz: 29).

Yazar, kitabını okuyan insanların büyük kısmının “Avrupalılara tecavüzâtta bulunduğumdan beni tezyif edecektir” ifadesiyle kendisini eleştirecek insanları hedef alır: “Müdafaa-i milliyeye beş on kuruş vermemek için İsviçre’ye, Fransa’ya, Mısır’a icrâ-i seferi gözüne aldırın Türkler Avrupalı efendilerine karşı en celî hakikati bile tahkir addeden”leri, içimizdeki “Avrupa’nın kiralı bir ordusu” olarak nitelendirir (İsmail Hakkı, tarihsiz: 30).

İsmail Hakkı, bu ordunun içinde “siyasi, idari yetişmiş büyükler”in olduğu ifadesi XIX. yüzyıl Osmanlı Modernleşmesinin faileri Osmanlı yüksek bürokrasisine dair bir eleştiridir. Ancak bu eleştirisini derinleştirmez. Onun hedefinde, ülkenin idaresi konusunda bilgisiz, bilgiyi de edinmeye çalışmayan, siyasi bilinçten, hatta kendi varlığından bile habersiz olan millet vardır. Eleştirisini hayli ağır bir ifadelerle millete yöneltir:

Değil insanlıkta terakki etmek fakat bana kalırsa bu millete evvela insanlık havası vermek için acaba kuvvet ve kudretimiz, Avrupa mukavemetinin sa’isi mevcut mudur? Tefessüh ve inhilâl eden bu koca kitleyi bütün şâibe ve hastalıklardan tecrîd etmek acaba en muktedir bir doktorun iktidarı dahilinde midir? Artık bu halde bulunan bir millete Ve eiddu lehum mesteta’tum min kuvvetin diye hitabet ne kadar gülünç olur. Çünkü ne kuvvet ve ne o kuvveti istimâl edecek olmadıktan sonra

¹³ Dize, Tevfik Fikret’in “Haluk’un Amentüsü” şiirinde yer alır.

¹⁴ “Demek ki küre-i arzın her yeri vatanım olacak. Ah hayır hayır komşudaki arabacının ahır da küre-i arzın bir parçasıdır. Doğrusu orasının benim vatanım olmasını hiçbir veçhile arzu etmiyorum. Hem canım bunun sahibi olduğunu ben daha o vakit anladım çünkü prensip denilen bu kaide çıktığı vakit dikkat ettim hiç kimse karyolasını ahıra, ahırdaki öküzü hanımefendinin yanına çıkarmadılar. O vakit anladım ki bu kaziyye-i mantık denilen o kitaba sığmamış da erbâbın ağzından fırlamış kaçmış” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 23).

¹⁵ “Baksana! Kafir Bulgar hiç böyle bir şey söyledi mi? 1328 senesi gördük. Milletim nev-i beşer diyen milletin kafasını kıtır kıtır kesti. Biz dilenci gibi Avrupa denilen nev-i beşerden merhamet talep ettiğimiz halde yüzümüze gözümüze tekme ile vurdular işte onların acısıdır ki hem Rumeli’den hem insanlıktan çıktık” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 24).

kudretiniz yettiği derecede kuvvet hazırlayın demek pek nâbemahal[di] (İsmail Hakkı, tarihsiz: 30-31).

Milletin bu kuvvetsizliğini çeşitli örneklerle açıklamaya devam eder yazar, İstanbul'un sokaklarına kaldırım döşemek için gerekli taşların bile Avrupa'dan geldiği, kaldırım taşı üretmenin, bizde mevcut olmayan bir ekonomik mantık, örgütlenme ve aklın ürünü olduğu örneğini Almanya'dan verir.¹⁶ Devamında ülkede taş olmadığı için bunların yapılamadığı sonucu çıkarabilecek okuyucuyu da uyarır: "Allah Allah demek bizde taş da yok ha. Hayır öyle değil. Bizde her şey var fakat yalnız kan yok, can yok, insan yok, mukaddesât yok hulâsa mevcudiyet yok, yoksa bu ülkede her şey mevcut" (İsmail Hakkı, tarihsiz: 31).

İsmail Hakkı, eserinin 32, 33. ve 34. sayfalarında Almanya'da rasyonel aklın, üretim ve tüketimin bir anlamda kapitalist zihniyetin nasıl bir örgütlenme ile iş gördüğünü, sömürgeciliğin de bunun bir parçası olduğunu anlatır.¹⁷

Bir anlamda yazar Türkiye için Almanya'yı model olarak görür ancak model aynı zamanda kendi ekonomik çıkarları için gerekirse ordusunu bile işe koşan bir rakiptir de. Model alınan Alman milletinin hem millet-i müsellaha hem de millet-i gayrimüsellaha olduğunu, Türk milletinin ise "donanma îânesine, muavenet-i milliyeye"¹⁸ bir metelik vermeyi bile çok gördüğünü, bağış yapmamak için vesileler aradığını belirten yazar (İsmail Hakkı, tarihsiz: 34), eleştirisini daha ağır bir tondan yapmaya başlar.

Donanmaya toplanan îânenin¹⁹ bile toplanış amacına uygun harcanmadığı, çeşitli memurların yolsuzluk yaptığını, bunun, sıradan insanların bağış yapmamak için aradıkları vesile olduğunu belirtir, daha mühimi İsmail Hakkı, ağır bir ithamla hilekârlığın Türk'ün karakterinin yapısal bir özelliği gibi görür:

Ben îâne-i milliyeye artık para veremem' deme zira bana malûmdur. Sen zaten böyle bir vesile arıyordun fakat yanındaki arkadaşından utanıyordun ve yahut itibarına hâlel gelecek korkusuyla veriyordun sanki sen de o mevkide bulunsan daha beterini yapmazsın değil mi? Belli belli köylüye yaptığın muameleden, ticarete yaptığın hilekârlıktan hepsi bellidir. Sen Türk müsün, öyle ise 'Gülü ta'rife ne hacet ne çiçektir biliriz' sen ne söylersen söyle bizde Şeyhin kerameti olur menkul kendinden der geçeriz (İsmail Hakkı, tarihsiz: 34-35).

Yazar, Türk milletinin yapısal özelliklerine dair ifadelerine devam eder. Türk olmanın "Âlem-i mesâib hayatı tamamı tamamına tatmak için" yeterli olacağını, bir Türk'ün kendisini bir anlığına Fransız ya da Rus olduğunu hayal etmesinin bile kendisini "müsterih" kılacağını belirtir. Ardından İsmail Hakkı, kumandanından iştittiği ve kendisinin de katıldığı şu ifadeleri dile getirir: "Bizim millet nasıl bir millettir her melâneti yaparız haysiyetsizliğin en bayağısına razı bizde yalnız sen fenâsın şöylesin, böylesin hitâbına gurur-ı nefsimizden dolayı naşı tahammül edemeyiz (...) Efrâd-ı millet yalnız bu hitâbdan müteessir olur" insanın sadece kendisine yapılan haksızlığa,

¹⁶ "Almanya arazisi Arabistan çölü gibi kumdur. Yalnız cenûb cihetlerinde birtakım kabarıklıklar vardır. Ahâli 300, 400 metre bu yüksek dağları seyretmek için şimendiferlerle seyahat yaparlar. O dağların başlarında lokantalar, sayfiyeler vardır. Oralarda binlerle kişiler vâsi münazara karşı kendisini dinlendirir her köyde birçok fabrika bacaları kendilerini gösterir bunların kısm-ı âzamı tuğla fabrikalarıdır. Şimendiferler Bavyera'dan taş taşınlar. (...) Ben orada kökünden kazınmış birçok dağlar gördüm" (İsmail Hakkı, tarihsiz: 31).

¹⁷ İsmail Hakkı kapitalist zihniyetin akılcılığını bir Alman'ın ağzından aktarmayı tercih eder: "[Almanya'da] maatteessüf demirden hiçbir şimendifer köprüsü ayağı ve hiçbir karyola görmedim. Taaccüb ettim arkadaşlarımdan birine sordum istihzâkârane bir tebessümle dedi ki biz fakir bir milletiz biz taş ve ağaç ile de iktifâ ederiz sizin memlekette taş çoktur. Hem taş yükte ağır pahada hafiftir. Ağaç karyolada yatarız taş ve tuğla köprülerden geçeriz. Bizim o kadar debdebe ve ihtişâma vakit ve halimiz müsaade değildir demirden de karyola köprü ayağı yaparız. Fakat sizin gibi asil ve necib bir millete satarız. Şimendiferler pahalı çıkar kilometre tazminatı fazla olur. İki kat ticaret ederiz. Biz fakirâne mesud bir hayat geçiririz. Siz sefihâne, rezilâne ömür sürersiniz. Aman birader aman taşı da sizden alıyoruz. Daha ziyade müsterih olun, bizim gibi aklın idrakını gâib etmiş bir millete bu yaptığınız pek âlîcenâbânedir. Devam etti bak sizin olanağınız bizim olanağımızın on misli olduğu halde bizde 65 milyon insan var sizde ise 20 milyon. Sizin sanatınız çiftçi bizimki ise fabrikatör siz bizim malımızı isterseniz almazsınız ve zaten memleketiniz cenûbta sıcaktır çadır altında da geçinebilirsiniz. Kundura yerine çarık giyebilirsiniz. Şeker yerine pekmez yersiniz fakat, biz ise sizin gibi yapamayız. Zira, bizim ne davamız var ne de tarlamız beher adama ancak iki karışlık yerimiz vardır. Oda kumdur ekin olmaz ot bitmez. Bunun için ah razı olsun bizim ecdadımız düşünmüş biz mutlaka yemeğe de Muhtacız eğer buğday ve ekmek yersek para kâmilen size gidecektir. Hem bizde ekmek yapacak adam yoktur, çünkü, uzun şeydir. Tarlayı sürmek, ekmek, biçmek, harman dövmek, değirmene götürmek, fırına vermek bunların hepsi için birer işçi lazımdır. Bundan dolayı biz patates yeriz bunun değirmeni, fırını, harmanı yoktur bunlara gidecek adamlar fabrikalarda size saat, silah, karyola şimendifer vesâire yaparlar bu vech ile hem karnımız doyar ve hem de memlekete vâridat hârice paramız gitmez. Hâriçten yiyeceğe âid bir şey geldi mi yüzde iki yüz gümrük aldıktan sonra o malı yakarız. Fakat, siz yüzde on bir gümrüğü on iki yapmak için bize rica etmeye, yalvarmaya mecbursunuz. Ben dedim ki, bizde sizin mallarınızı almamız. O bir tavr-ı mağrurâne ile geçmiş ola efendim. İster istemez alacaksınız hem fiyatını biz tayin edeceğiz. Çok şükür ecdadımız onu da düşünmüş bu senin söylediğin gibi ya bunlar inat edip almazlarsa zorla aldirmek için şanlı ordu ve donanmamızı vücûda getirmişler ve biz onları terakkî ettiriyoruz. Şimdi bize düşen vazife havaî bir filo yapmak. İşte onu da ikmâl ediyoruz" (İsmail Hakkı, tarihsiz :32-33).

¹⁸ İâne, özellikle XIX. yüzyılda Osmanlıda olağanüstü giderler için halktan toplanan mali yardımlara denir. Bu konuda Bkz. Özcan, A. (1981). Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarında Hizmeti Geçen Bir Hayır Kurumu: Müdafaa-i Milliye Cemiyeti", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul; Polat, Nâzim. H. (1991). *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

¹⁹ İsmail Hakkı'nın Donanmaya bağış yaptığı Donanma-i Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin düzenlediği bir makbuzdan anlaşılmaktadır: (BOA. HSD.TVP. 62/1)

eleştiriyi tepki göstermesinin yeterli olmadığını belirttikten sonra “mertlik ve insanlık bu gibi ahvâl-i fevkalâdeye karşı koymaktır” diyerek esas olanın da bu tavır olduğunu söyler (İsmail Hakkı, tarihsiz: 35).

İsmail Hakkı eserinin 36. sayfasından itibaren Türk milletinin ahlaki değer ve ilkelerinin bozulma nedenlerini anlatmaya başlar.

2.2. “MİLLET-İ MU’AZZAMAYA TEHZİB VE TASHİH-İ AHLÂK NOKTA-İ NAZARINDAN TENKİDÂT”

Yazar, bir önceki sayfada dile getirdiği kişilerin kendilerine yapılan her türden eleştiriyi, haksızlığa ve hakarete, toplumda kendi itibarını zedelediği için karşı çıktığını, bu kişisel karşı çıkışın, “tehzib ve tashih-i ahlak nokta-i nazarından” düşünülmediğini belirtir. “Onun için bu kadar asırlık bu millet-i mu’azzamanın tarih-i hayatında böyle tenkidâta pek nadir hatta ma’dûm denecek derecede tesadûf” olunduğundan dolayı bu eleştiriyi, yazar, “vazife-i nazife-i mümkün mertebe ifâ” etmek maksadıyla yaptığını ifade eder (İsmail Hakkı, tarihsiz: 36-37).

İsmail Hakkı eleştirilerine köy hayatında ve köylülerde görülen ahlaki bozulma ile başlar. Yazar’a göre “on beş” sene önce köylerde “hiç kesâdlık” olmadığı herkesin köyünde hayatından memnun olduğunu, bu memnuniyete bağlı olarak köylünün çalışkan ve üretken olduğunu²⁰ ancak bu “cennet” misali köylerin ve köylülerin²¹ artık mevcut olmadığını belirtir: “Evet cennet imiş şimdi anlıyorum ki cennet oraları imiş çünkü elimize bir daha geçmemek üzere çıkmıştır. Biz ise masumiyetimiz dolayısıyla oralardan Hazreti Adem gibi tadd olduk” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 38).

Yitik cennetin, neden yitirildiğine ilişkin Yazar’ın ilk öne sürdüğü günah içki içmektir: “Çok hoşuma gidiyordu. Akşam oldu mu köyün sokaklarında sürülerle sarhoşlar babasına rakı almak için cebinde, belinde şişeleriyle küçük çocuklar dolaşmazdı. Hatta köyde meyhane bile yok idi. Ona mukabil öküzler ve koyunlar aheste aheste ahırlarına gidiyorlardı. Akşam hiç ses yok. Hatta çalgı bile yok hele kasabadaki sarhoşların na’raları, kadın ve çocukların feryâd ve figânları hiç işitilmez binaenaleyh müteessir olmak da yok idi” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 38-39).

Özellikle kasabalarda açılan meyhanelerin ve içki içmenin doğal bir sonucu ise silah kullanmanın artmasıdır. Hemen her akşam “iki medeni canavar yekdiğerine silah atarlardı”. Kasabalarda geceleri silah seslerinin artık olağan olduğunu, herhangi bir mesele olmasa bile insanların silah kullanmasının doğallaştığını söyler (İsmail Hakkı, tarihsiz: 39). Alkol kullanımına dair eleştirilerini devam eden yazar, içki tüketiminin şehirlerden ve kasabalardan köylere kadar yayıldığını belirtir: “Kasabaların, şehirlerin bu ahlaksızlığı artık taşmış mazarrâtları köylere kadar sirayet etmiş idi.” Yazar’a göre köylerde içkinin yaygınlaşmasının sonucu olan köyün saflığının bozulmasında büyük çiftlik sahibi beylerin köydeki çiftliklerine geldiklerinde yanlarında şişelerce rakı getirmeleri neden olmuştur. Dahası köylünün yabancı olduğu ince saz takımını da yanlarında getiren beyler bir süre sonra “acaib kıyafetli kadınları da böyle meclislere dahil” etmeye başlamışlardır (İsmail Hakkı, tarihsiz: 40).

İsmail Hakkı bu gelişmelerin bir adım sonrasının Bey’in kasabadan içki getirmenin zahmetini çekmemek için gayrimüslim Estoyan’ın köyde bir dükkân açmasına izin vermesi olduğunu belirtir. Dükkân açıldıktan sonra köylüler pazara gitmeyi bırakmışlar, dükkânındaki mal çeşidini arttıran Estoyan’ın dükkânından alışveriş yapmaya başlamışlardır. Ancak daha vahim bir gelişme içki de satmaya başlayan Estoyan, köylülerin içkiye başlamasına neden olmuş bunun sonucunda, “Her tarafı bir zulmet kapladı. Evlere kavga girdi. Şimdi burası da kasabalar gibi şamata gürültü menbaı oldu. Hepimizin rahatı bozuldu. Bunları görerek bizim ağalar da aynı âsârı takibe koyuldular. Bazı akşamlar bunlarda evi bulamayıp çamurlar içinde uyuyorlardı. Çiftliklerdeki çiftçilerin ekserisi gayrimüslim olduğundan bunlar için Estoyan’ın dükkânı artık bir kahvehane olmuştu” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 41).

²⁰ Bu memnuniyet ve üretkenliği yazar köy hayatını betimlediği ifadelerle dile getirmiştir: “Hatırlıyorum, bundan on beş sene evvel idi herkesin cebinde ihtiyacına kâfi parasıyla evinde zahiresi mevcuttu. Hiç kesâdlık yoktu. Yaz günleri herkes saf havalı başak kokulu sahralara köylere dağılırlardı. Büyük kaldırımsız yollarda eşeklerine binmiş adamlar ayaklarını sallaya sallaya beşüş çehre ile türküler söylüyorlardı. (...) Sabahleyin kalk boruları çanlar yerine horozlar uyandırıyor. Henüz güneş doğmadan mini mini köylüler çarıklarını bağlıyor babası öküzleri boyundurukluyor, kendisi ucu sivri sopacığı aliyor tarlaya gidiyordu. Evde yetişmiş kızlar misafirlere tavuk kesiyor kendilerine toprak kaplarda pişirdikleri pideleri yapmakla meşgul oluyordu. Yanı başındaki dereciğin etrafındaki söğüdler daha ötede köyün merası. Meradaki koyunların çan sesleri beride köyün iki oluklu çeşmesinin harıl harıl akışı yekdiğere mezc olarak ruha bir şevk, asaba bir istirahat veriyor (...) Zannedersem buraları hep cennet idi” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 37-38).

²¹ İsmail Hakkı’nın yakın zamanlara kadar köylerin ve köylülerin bozulmamış özelliklerinden bahsedip köy hayatının saf ve korunmuşluğuna yaptığı vurgu, Ziya Gökalp’e kadar giden bir izleğe sahiptir. XX. yüzyılın başlarında Ziya Gökalp, Türk milli kültür özelliklerinin köylülerde bulunduğunu ısrarla savunmuştu. Ona göre büyük kısmını köylülerin oluşturduğu halk “yaşayan bir hars müzesi” bir “milliyetçilik konservatuarı”ydı. Bkz. (Georgeon, 1986, 93).

Bu anlamda yüzyıl başlarında – ki sonradan Cumhuriyeti kuran kuşak olacak- Osmanlı Türk aydınları arasında Türk Milliyetçiliği ile köy ve köycülük arasında yakın bir ilişki vardır. İsmail Hakkı’nın da Cumhuriyeti kuran kuşağın bu izleğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Osmanlı’nın son dönemi ile Cumhuriyetin ilk dönemine uzanan bir zaman diliminde köy, köycülük, halkçılık ile Türkçülük arasındaki ilişkinin çok boyutlu bir incelemesi için Bkz. Karaömerlioğlu, A. (2006), *Orada Bir Köy Var Uzakta*, İletişim Yayınları, İstanbul. s. 21-87

Eserde, köy ve köylü hayatının içinde mutluluk ve huzur barındıran saflığının bozulmasına karşı özelde köylülerin genelde ise milletin herhangi bir tepki verdiğine dair bir ifade yoktur. Ancak bu tepkisizliklerinin temel nedeninin kendi çıkarlarını koruma konusundaki gayretleri olduğuna dair sert ifadeler mevcuttur. Özellikle tütün rejisinin²² ülkenin aleyhine kurulmuş bir kurum olduğu açıkken bu konuda herhangi bir tepkinin verilmeyişine dair ifadeler bu sert ifadeler arasında en dikkat çekici olanlardır: “Yirmi milyon insan hükümete biz borsayı istemiyoruz tütün satmak etmek satmak gibi olsun biz bu parayı yani sekiz yüz bin lirayı vergiye zam edeceğiz diyemediler ve diyemezler çünkü millet olacak bu kitle-i beşerin hepsi menfaatleri müktezası Avrupalıların kiralı liralı ordusudur. Beş dakikalık tembelliğine halel gelmemek için kendi kardeşini ateşe atmağa razı olan insan şeklindeki hayat kırıntılarının imhası için şayan-ı tatbik başka ne usûl olabilir? (İsmail Hakkı, tarihsiz: 39-40).

İsmail Hakkı, eserinin 41-48 ile 57-70 sayfalarını yukarıda bahsi geçen gayrimüslim Estoyan ile Müslüman Emin Çavuş’un faaliyetlerine ayırır. Bu kısımlarda Estoyan’ın açtığı dükkân üzerinden Balkanlar’da milliyetçiliğin nasıl güç kazandığını anlatır. Buna karşılık köyün önde gelen kişilerinden olan Emin Çavuş’un, Müslüman yerel toprak ağalarından yardım almadan kişisel gayretleriyle Müslümanlara toplumsal kalkınma bilincini aşılama çabalarını anlatır.

3. GERÇEK VE İDEAL: GİRİŞİMCİ HRİSTİYAN ESTOYAN’A KARŞI BİR MODEL ALARAK MÜSLÜMAN EMİN ÇAVUŞ

İsmail Hakkı, Estoyan’ın köyde açtığı dükkânın zamanla daha çok gayrimüslimlerin gittiği kahvehaneye dönüşmesi, kendisi de okur-yazar olan Estoyan’ın kahvehaneye getirdiği “gavurca” gazeteleri okuyan Hristiyanların geçirdiği dönüşümden de bahseder: “Estoyan’ın dükkânından çıkan Hristiyanlar bir iki gün hep Müslümanlara ekşi çehre ile bakarlardı. Sanki orada hep sirke içiyorlardı. Evvelce ne kadar iyi idi konu komşu Müslüman, Hristiyan hep birbirimizin evine giderken şimdi Hristiyan ile Müslümanların arası açıldı. Birbirine soğuk duruyorlar idi” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 41-42).

Yazar’a göre Estoyan’ın kahvehanesi bir yandan Müslümanlar ile Hristiyanların bir arada yaşamayı, toplumsal barışı zedeleyen bir yer haline gelirken diğer yandan da Estoyan’ın zenginleşmesine neden oldu. Önce birkaç tane tarla alan Estoyan, sonrasında bu tarla üstüne yaptığı güzel evde, köye gelen beyi bazen günlerce misafir etti. Yazar bu misafirliğin nedenini beylere sunulan içkiden kaynaklandığını belirtir. Estoyan’ın köyde yaptığı ev için kasabadan getirdiği “hepsi setre pantolonlu” işçiler, dükkânda çalışmaya başlamış, bir iki sene sonra bu işçilerin dört beş tanesi çırak olarak dükkânda devamlı çalışmaya başlamış sonrasında köye yerleşmişlerdir. “Estoyan’ın evinin yanı başı adeta bir mahalle olmuştur” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 42).

Yazar muhtemelen Balkanlardaki bir Müslüman köyünde Hristiyan nüfusun sosyo-ekonomik ve kültürel yönden güç kazanmasını anlattığı bu bölüme devam eder:

Günün birinde birçok ustalar geldi taşları yonttular, ağaçları rendelediler hülâsa iki muhteşem büyük, ziynetli bina yaptılar. Bunların biri mekteb biri kilise idi. Evvelce bizi Ezân-ı Muhammedi uyandırırken şimdi artık köyün kilisesinin çanı uykudan kaldırıyor. Zaten imamda ihtiyarlamış ve mescid harap olmuş idi. Birkaç defa beylere bizim köye de bir mekteb yapılması söylenmiş ise de beyin hiçbir gün ayık olduğunu gören olmadığından ben maarife borcumu veriyorum hükümete gidin vergiyi nasıl alıyorsa öylece mekteb yapsın diyorlardı (İsmail Hakkı, tarihsiz: 42).

İsmail Hakkı gayrimüslimlerin nüfus, ekonomik ve kültürel varlıklarını sağlamlaştırma çabalarına karşılık köyün gerek yerel eşrafının gerekse de yönetici elitlerinin sorumsuz, bilinçsiz ve ahlaksız davranışlarını yerdikten sonra köyün Müslüman ve gayrimüslim sekenesi tarafından sevilen Emin Çavuş’u ön plana çıkarır.

“Bir fukaranın çocuğu” olan Emin Çavuş, ağaların beylerin aksine toplumsal sorumluluk duygusuna sahip, kararlı, azimli, okuma yazmayı askerde iyice öğrenmiş bu konuda köyün imamını geride bırakmış bir kişi olarak resmedilir.²³ Köye “mekteb yaptırmayı fikrine koymuş” olan Emin Çavuş, “bu iş için her kapının mandalını açıyor

²² Tütün rejisi için bkz. Öztürk, M.Y.- Keskin, Nuray. E. (1992). “Osmanlı’da Yabancı Yatırımlar Dünyın-ı Umumiye ve Tütün Rejisi”, *Memleket Siyaset Yönetim*, 2011, C. 6 S. 16, s.116-150; Oktar, T. (1992) *Osmanlı Devleti’nde Reji Şirketi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.

²³ İsmail Hakkı’nın Emin Çavuş’u XX. yüzyılın başlarında Osmanlı aydınlarında görülen Osmanlının çözülüşünü engelleyecek milli kahramanın taşra versiyonudur denilebilir. Bu beklenti, Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun Atatürk biyografisinin ilk cümlesinde geçer: “Bizim ilk gençlik yıllarımız bir milli kahramana hasretle geçti. Biz; -şimdi ellisine varanlar, elliden ötedekiler- gözlerimizi dünyaya bir bozgun havası içinde açtık.” Yakup Kadri bu ifadeleri takiben kendi kuşağını benzettiği “kürek mahkumları kafilesinin” aradığı “sabah yıldız”ı adaylarından bahseder: Namık Kemal, Mahmud Şevket Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, Enver Paşa, Tefik Fikret, Ziya Gökalp. Bkz. (Karaosmanoğlu, 2000, 13-21). İsmail Hakkı, Osmanlının sonunu Cumhuriyetin kuruluşunu görmüş 1880 kuşağına aittir. Bu anlamda İsmail Hakkı için Emin Çavuş, Yakup Kadri’nin kahramanı bekleyen Osmanlı Türk toplumunun yerel düzeydeki örneğidir.

fakat maalesef her yerden kovuluyordu.” Ancak yılmayan Emin Çavuş köyün gençlerini “kandırıp” köyün yanındaki taşlı büyük tarlayı önce temizlettirmiş ardından köylüye tarlayı sürdürmüş, verdiği tohumu tarlaya ektirmiştir. “Emin Çavuş akıllı, ne kadar olsa okumuşluğu da var. O tarlayı bir ekti ki o sene oradan herkesten ziyade hasılat aldı” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 43). Emin Çavuş köye okul yapılabilmesi için ilkin işgücünü organize etmiş, âtil duran bir tarlayı gelir getiren bir yer haline dönüştürmüştür. Bir anlamda Emin Çavuş, Estoyan’ın girişimci kapitalist ticari aklına karşı Müslüman genç köylüye doğanın işlenmesiyle elde edilecek faydayı göstermiş başka bir deyişle tarımsal ticari aklı öne çıkarıyordu.

Bu iki aklın birleştikleri nokta okulun, eğitim-öğretimin önemi idi. İsmail Hakkı, eserin geri kalanında Estoyan’ın okul ile kilise birlikteliğinin nasıl sonuçlandığına dair bir bilgi vermez. Sadece Estoyan’ın kahvehanesinden çıkan Hristiyanların Müslümanlara “ekşi çehre” ile baktıklarını, araya bir soğukluğun girdiğini söyler.²⁴ Yazar, Emin Çavuş’un gayretinin sonuçlarını anlatmaya devam eder:

Kışın da caminin yanına hep taş taşdılar kerpiç kestiler. Gençler artık Emin Çavuşun sözünden dışarı çıkmıyorlar oduna gittikçe birer ikişer direk getiriyorlar. Altı ay hiç usanmadılar karınca gibi çalıştılar. Hülâsa bütün köy bunların deliliklerine bakıyorlardı. Yaz geldi. Emin Çavuş zahireyi sattı. Kasabadan iki usta getirdi. Bir ay kerpiç ve tuğla yaptılar. Nihayet güzel bir bina vücuda gelerek köyün en güzel binası oldu. Yanına da evceğiz bir ahır kondurdular evler bitti. Günün birinde Emin Çavuş kasabadan bir genç hoca getirdi. O evi ve mektebi ona verdi. (İşte sana tarlada biz senin çiftini süreceğiz, ekinini biçeceğiz sen yalnız bu çocukları okut) dedi. Kitaplar getirdiler adeta zor ile çocukları mektebe gönderdi (İsmail Hakkı, tarihsiz: 43-44).

Emin Çavuş’un gayretiyle okula kavuşan köyde yeni bir sorun ortaya çıkar. Kasabadan gelen genç hoca ile köyün imamı arasındaki anlaşmazlıktır bu: “Bunlar birbirleriyle görüşmüyorlardı” Köydeki ihtiyarlar ile bazı gençler eski imamı seviyor, Emin Çavuş ile birkaç delikanlı da yeni imamı seviyorlardı. Eski imamın, yeni imam aleyhine köylüye yaptığı propaganda; köye gelip arazi sahibi olan Hristiyanlar yüzünden “fukaralığın arttığı”, okul kitaplarındaki resimlerin, “gavurların kitabındaki resimlerle” aynı olmasının küfür olduğu üzerinedir. Propaganda işe yaramış, köylüler yeni imamın evini basarak onu dövmüş, ardından bir eşeğe bindirmiş, okulu da içindeki kitaplarla birlikte yakmışlardır.²⁵ Yazar, bu linç olayı esnasında Emin Çavuş ve arkadaşlarının başka bir köyde davette olduğundan köylülerin bundan cesaret aldığını söyler: “Emin Çavuş orada olaydı herkes onun şerrinden korktuğundan kimse bir şey yapamayacak idi” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 44-45). Bu olaylar karşısında Emin Çavuş’un çaresizliğini ve niçin böyle bir gayret gösterdiğini İsmail Hakkı şöyle dillendirir:

İhtiyar imam rakibinden köy de bid’attan kurtuldu. Kurtuldu ama tahakküm boyunduruğundan kimse kurtulamadı. Ve belki inkıraz vadisine bütün mülk dahil oluyordu. Emin Çavuş köye davet ettiğinde bütün ikbal ve istikbal hakkında beslediği ümitlerinin böyle bir gecede mahv ü munkariz olduğunu gördüğünde milletin düşeceği varta-yı helâkı göz önüne getirerek ağladı. Çünkü o şehirler, kasabalar görmüş Millet-i Osmaniye içinde saf kalmış bir hayat var ise o da köyler olduğunu takdir etmiş terakki ve teâlî için yapılacak teşebbüsât ve mesaiye buradan başlamaktan başka çare kalmadığını gördüğü derslerden anlamıştı (İsmail Hakkı, tarihsiz: 45-46).

Emin Çavuş, “asr-ı hâzırda çalışmanın derece-i lüzûmunu herkesin beynine sokmak istiyordu.” bu düşüncesini köyün imamına, Kuran’daki “Ve eıddu lehum mesteta'tum min kuvvetin” ayetini delil göstererek açıkladı. Köyün imamının Emin Çavuş’u, “sen daha dünkü töremesin senin aklın böyle din-i islâmın büyüklüğüne ermez” diyerek küçümsediğini, Çavuş’u “bir daha böyle şeylere teşebbüs edersen seni bu köyden tard ederiz” diyerek tehdit ettiğini belirten yazar, “Fakat ne çare ki cehalet kuru bir inat” ifadesiyle imamın ve onu destekleyenlerin içinde bulundukları hali ifade eder.²⁶ Bu satırların devamında Yazar, Emin Çavuş ve

²⁴ Balkanlarda eğitim ve kilisenin ulusal kimliklerin oluşturulmasındaki rolü ve bu üç olgunun aralarındaki ilişki için bkz. Yosmaoğlu, İ. (2013). *Blood Ties: Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia 1878-1908*, Cornell University Press, London, s.48-79, 169-209.

²⁵ “Mektebe kitaplar getirmişler içlerinde evrak makineleri resimler, insan resimleri koyun resimleri var idi. Mekteb açılalı bir iki ay olmuştu. Bir gün eski imam köyün ağalarını topladı. “Tövbe cemaat tövbe deyin bak ne günlere kaldık bu Hristiyanlar geldiği günden itibaren bizim köyün minneti kalktı. Fukaralık üzerimize çöktü. Şimdi onlar da arazi sahibi oldu. Bu küfürdür Cenab-ı Hakk’a asi olduk bak şimdi de büsbütün dinden çıkıyoruz. Zamane Müslümanları başına sarık sarmış hocayım diye geziyor. Bak işte gavurların kitabında ne resimler varsa bizim mekteplerde de aynı şeyler var. İşte böyle yavaş yavaş hafazanallah bizi büsbütün dinden çıkaracaklar çiftçinin ya ak Emin çavuşumu? Bugün bu baya zorba kesildi. Çoluğumuzu çocuğumuzu kafir yapacaklar hele o imam zaten yüzünden belli ki: hiç nur yok. Müslümanlık nerede o nerede? Rica ederim Allah rızası için bunun bir çaresine bakınız diye onlara uzun uzun vaaz verdi. Ertesi akşam köyde ne kadar ihtiyar genç var ise yeni imamın evini bastılar sopalarla bir dayak attıktan sonra bir eşeğe bindirdiler. O akşam mektebinde içine ot koyarak bütün kitaplarla beraber yaktılar” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 44-45).

²⁶ İsmail Hakkı, köyün imamının cahil ve kötü niyetli olduğuna dair ilerleyen sayfalarda örnekler vermekten çekinmez: “Bir gün köyün ihtiyarları mescidin önünde bir daire resm edip çömelerek muhabbet ettikleri esnada Emin Çavuş küçük çocuklarla kolları yana uzatmış olduğu

yanındakilerin, “damarlarında ne kadar kan var ise hepsini ifnâ edinceye kadar bu hususda çalışmaya ahd ettik[lerini]” belirtir. Bu ifadesiyle Emin Çavuş ve destekçilerinin mücadeleden vazgeçmediklerini söyleyen yazar, köye gelen jandarmaya bu durumu Emin Çavuş’un anlattığını ancak jandarmanın, “kendisine acaba hangi ağa bir tavuk kızartarak bir ziyafet çekeceğini düşünmüş olduğundan” bütün bunları bir safsata olarak görmüştür (İsmail Hakkı, tarihsiz:46-47).

Yazar anlattığı bu olaylara şahit olduğunu ilk defa eserin 47. sayfasında dile getirir: “Ben köye geldikçe imam efendi ve ihtiyarlar daima Emin Çavuş’tan şikâyet ederler idi. (...) Emin Çavuş da kasabaya pazara vardıkda beyler ve ağalardan daima müşkilât görüyordu” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 47). İsmail Hakkı şahit olduğu cehaleti anlattıktan sonra Osmanlı Modernleşmesi’ni iyi niyetli bir çaba anlamında kısmen olumlayarak bir anlamda Emin Çavuş benzeri kişilerin gayretlerinin başarısızlık nedenlerini 48 ila 56. sayfalar arasında anlatır.

Yazar, Osmanlı modernleşmesinin yeterince başarılı olamamasını, ilkin Osmanlı elitlerinin ve halk tabakasının bilinçsizliği, sorumsuzluğu ve iki kesimde de görülen kendi çıkarını ve keyfini kollamayı her şeyden üstün tutmaları gibi nedenlere bağlar. Bu anlamda İsmail Hakkı, gerçek ya da kurgu olduğuna dair bir ifade belirtmeden bir hikâye anlatmaya koyulur. Yazar, yerel bir beyin Ramazan’da bulunduğu bölgedeki yüksek bürokratlara verdiği bir iftar yemeğinde, ezanın okunmasına beş dakika kala bürokratların keman dinleme isteklerinin eğretiliğini, yakışsızlığını örnek gösterir. “Topa beş dakika kalmış inkırâza on adım varken ve millet de yukarıdaki halde iken dahili düşmanlar öylece faaliyette, elinde parası pulu olanlar yani zenginler müdâfa-i milliyeye beş kuruş vermemek için beş yüz liralık seyahatlere giderken memleket baştan başa bir serseri yatağı iken sen koltukta İngiliz idaresi, Fransız kanunu Alman askerliği İtalyan jandarması kabul et. Mütchassisler getir uğraş dur” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 48).

Bu satırları takiben yazar yukarıda bahsi geçen Avrupa’dan idari, adli, askeri, güvenlik alanlarındaki uygulamaları aktarma yanılları ile yine Avrupa’yı model alarak gerçekleştirilen modernleşme hareketlerinde daha ihtiyatlı olunması gerektiğini söyleyenleri²⁷ toplumun bu modernleşmeye hazır olmaması bağlamını gözden kaçırdıkları için eleştirir.²⁸

İsmail Hakkı devamında sözü, eksik olan insaniyeti telafi etmenin bir yolu olarak toplumsal düzen, itaat ve asayişin sağlanmasının gerekirse otoriter bir yönetimle olması gerektiğine getirir.²⁹ Bir anlamda okur-yazarlığı olmayan özellikle taşra halkı ile kahvehanelerde bütün günü lakırdı ile geçirenlere³⁰ otoriter bir yönetimi reva görürken eğitilmiş, okur-yazar Osmanlı nüfusun ihtiyacının ise medeni bir kanun olduğunu söyler. Ardından ülkede “gerek vesile-i ticaret ve gerekse vesile-i hıyanet” amacıyla bulunan ve eğitilmiş Osmanlıların “bir iki misli Alman, İtalyan, Fransız, Amerikalı, İspanyalı, Rus” a sözü getirir; Yazar, bu yabancıların ülkede olması ile modernleşme arasında ironik bir dille bağlantı kurar: “Hükümet tabii düşünmüş onların keyfini yapmak ve arzularını yerine getirmek ve kimsenin de hatırı kalmamak için hepsinden bir kanun kabul itmiş yani bizim memleketimiz iktisaden menâlık-ı nüfûziyeye ayrıldığı gibi kanunen de ayrılmıştır” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 52).

halde talim ederken imam Efendi ahaliye bakın ne zamanlara yetiştik Çocuklara Hazreti İsa’nın çarımha gerildiğinin resmini yaptırıyor daha bu yaştaki masumlara İstavroz talim ediyor diye kilisenin hacını bir de çocukların vaziyetini göstererek bütün ahalinin uruk-u taassubuna dokunmuş idi” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 46).

²⁷ “Rica ederim. Ne için böyle muhtelif sistemde idareler kabul olunuyor. Şimdiye kadar uğraşıldı ne oldu. Bu kabul olunan kanunlar idareler at pazarından eşek satın almağa benzemez. Her milletin kendisine mahsus bir ihtiyaç-ı kanuniyesi vardır. Ama denecek ki canım onları kabul eder isek yani başımızdaki hükümetler faytonla giderken bizim kağı arabasıyla gitmemize benzer fakat efendim hiç olmazsa kat’i merâhil edeceğinize kanisiniz” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 49).

²⁸ “Sen ister isen saltanat arabası kabul et bizim memlekette onun tekerlekleri kırık olduğundan mümkün değil yürümez. Çarpıla çarpıla içimiz çıkar ve hem de herkes ilerlerken biz kan tere batmış el’ân yerimizde bocalayıp kalırsız size iki misâl memleketin ne vechile bir kanuna ihtiyacı olduğunu pek güzel anlatır. Hem bu gibi vakayi’ her gün gözümüzün önünde iken biz yine muttasıl yeni mektebe başlayan bir çocuğu elifba kitabı okutmadan kimya ve hikmet, felsefe, Darwin kanunları okutmağa kalkışıyoruz. Sorsalar pürtelaş aman efendim Avrupadan iki yüz sene geri kalmışız durmağa, artık elifba ile vakit geçirmeğe vaktimiz yok deriz. Şaşkın tavuklar gibi kâh köy mekteplerine askerlik kabul eder. Kâh uzun adımlı darülfünunlar, sultâniler tesis ederiz. Toprak çürük devrilir. Haydı olmadı ne yapalım otuz kuruş maaşlı muallimler neyimize yetmedi, tekrar onları mevki-i fiile getirelim deriz. Bu hüsn-ü niyetin çokluğundan, fart-ı hamiyetten ileri gelse gerektir. <<gerek değildir ya>> ne ise öyle olsun. Bakınız efendim bizim evvela insanlığa ihtiyacımız vardır. Jandarma, polis, adliye memurlarını, tahsildârları ziyadeleştirmekten hiçbir şey çıkmaz” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 49-50).

²⁹ “(...) köyde bir ağa veyahut kasabada bir bey kendi hüküm ve nüfûzu altındaki köylüyü öyle bir idare ider, ki 500 bin askerli, 100 bin jandarma ve polis ve yüz binlerle memurlu hükümet aciz ve hayran kalır kimse adliyeye müracaat itmez herkes için hükümet bir zebani. Halbuki o mütegallice ihtimal ki daha ziyade zulm yapar fakat, herkes ona mütabi’ ve münkâd. İşte bu milletin ihtiyacı olan idare kanunu bütün mütegallicinin tatbik ettiği kanun olsa gerektir” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 50).

³⁰ “(...) Bizim milletin her biri kendinde hem hakikaten bir peygamber kuvveti görür. Çünkü, kahvehanelerde edilen laklakiyat onu bunu çekıştirdikten sonra ben bir nâzir olsam bir sadrazam olsam. Hülâsa ben bir padişah olsam diye cereyan eder. Bu lakırdıların kâilleri hep o kuvvetleri kendilerinde görürler. Günlerle bu hayâlât ile gezip arabalara, tramvaylara, denize düşenlerle tesadüf edersiniz. Artık akıl bu milletin neresinde olduğunu bittabi siz kendiniz takdir ederseniz” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 51-52).

İsmail Hakkı, Osmanlı Modernleşmesinin başarısızlık nedenlerinden birisi olarak gördüğü çok hukukluluktan³¹ sonra Avrupalı, alafranga yaşayış tarzının yarattığı kültürel ikiliğin sonuçları ile devletin iktisadi politikalarının yetersizliklerini dile getirir. Bir anlamda yazar eserinin başlarında değindiği alafranga yaşam biçimi ile uygulanan iktisadi politikalar arasında bağ kurar: “Hiç müteessir olmayınız efendim. İktisaden ayrılan menâtık-ı nüfûziye bize daha müessirdir” sözüyle bunu belli eder. Bu konunun düşünülmesi gerektiğini söyleyerek, bir subayın ev hayatında Türkçe konuştuğunu, kışlada Almanca talim ettiğini, sokakta “İtalyanca yürü[düğünü], diğerine karşı muamelesi[nin] adliye-i kavânine nazaran Fransızca” olduğunu belirtir (İsmail Hakkı, tarihsiz: 53).

Yazarın bukalemuna benzettiği bu insanların gündelik hayatlarındaki her türden işlemleri ve “bin bir çeşit mağazası olan bu kitle-i beşer acaba hangi millettendir” diyerek “bu kitle-i beşerin” görüntüsünü eleştirenlere ironik bir dille katılır: “biz de serbest-i mezâhib var işte herkesin enzâr-ı istihsânına vaz’ı edilmiş. Herkes arzu ettiği milliyeti kabul eder ve etmiştir.” Bu satırları takiben sokaktaki insanların giyiniş ve görünüşünün “modası ayrı ayrı adeta canlı müze” gibi olduğunu, bir karnavalı³² andıran insanların giysilerinin ve görünüşlerinin dışında dükkân tabelalarında her çeşit yazının hatta Çincenin bile olduğu, “Hülasa bu kitle-i benî âdeme millet demekten ziyade koleksiyon demek daha muvâfık olacaktır” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 53-54).

Yazar, eserinin 54. ve 55. sayfalarını millet ile devlet arasındaki karşılıklı güvensizliği, insanların ödediği vergiler, bu vergileri devletin ne pahasına toplandığı ve merkezi hazinenin gelir giderleri bağlamında ele alır. Yazar, ilkin sokağın bir müzeye, koleksiyona hatta bir Almanın gözünden karnavala benzetilmesinin belirli bir turistik değeri olduğunu ancak bundan yararlanılmadığını, Avrupa’ya gönderilen kişilerin bir anlamda Türkiye’yi turistik anlamda anlatamadıklarını hatta pazarlayamadıklarını belirtir: “Avrupalılar buranın böyle olduğunu bilseler seyahat maksadıyla buraya hücum edecekler ve biz de senevi birkaç milyon hazır para elde edeceğiz ama ne çare ki Avrupa’ya gönderdiğimiz adamlar Avrupa’da Türk simsarı olamayıp Türkiye’ye avdetten sonra Avrupa simsarı oluyorlar. Bu veçhe ile her nereye yapışsak hep zararlı çıkıyoruz” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 54). Millet ile devletin karşılıklı güvensizliği takip eden satırlarda dile getirilir:

Ama denecek ki a canım millet ne yapsın hükümet bakmıyor çalıştığımız parayı hükümete veriyoruz bu kadar seneden beri yol parası, ticaret, emlak, aşar ne vermedik? Hani hükümet ne mevcudiyet gösterdi. Evet hepsini verdiğiniz ama verinceye kadar hükümetin canını çıkardınız. Sizden o paraları tahsil etmek için tahsildar, belediye tahsildarı, polis, jandarma, kolcu, gümrük kolcusu, muhtar hülasa o kadar memur beslettiniz, ki verdiğiniz paralarla o memurları ancak doyuramadınız. Eğer doğrudan doğruya sandıklara hem de vakt-i zamanıyla verse idiniz hem sizin hem de hükümetin kesesinde para bulunurdu (İsmail Hakkı, tarihsiz: 54).

Alıntıdan anlaşılacağı üzere İsmail Hakkı, “Bence hükümetin sizin zannettiğiniz kadar kabahati yoktur” kısmıyla eleştirilerini zamanında vergisi vermeyenlere yöneltir. Yazar bu konudaki argümanını kendi deyimiyle “fütûhât” devrinden itibaren “iki yüz seneden beri tedenni ve inhitât” devrine kadar geçen süre üzerinden kurgular. İki yüz yıllık bu devirde görevli vali, mutasarrıf, kaymakam gibi kişilerin toplam sayısını altı milyon olduğunu belirtir. Bu sayının “Bugün Sırbistan’ın nüfusunun iki misli, Romanya ve Bulgaristan’ın biricik misline yakın Yunan’ın üç misli” olduğunu söyledikten sonra Yazar, hükümetin “mevcudiyet” göstermediğine dair eleştirilere şu cevabı verir: “yirmi milyonluk bir milletin hasılatı içinden altı milyonu sizin dediğiniz gibi fena ise ve ötekileri de her vakit müsvedde halinde kalırsa hükümetin sırf kendine mahsus o kadar büyük kabahati yoktur”, der. İsmail Hakkı, hükümeti eleştirenlerin “müsvedde halinde” kalmasının esas sorunu teşkil ettiğini belirtir. Ardından insan kaynağımızın “İstanbul’un kuruyan çeşmeleri” gibi kuruduğunu, “evet eski menâbi kurumuş hâlâ millet cahildir diye milletî teberrü ettirmek en şâyân-ı teessüf-ü ahvâldendir” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 55). Bir anlamda milletin yeniden kazanılabileceği iyimserliğini taşıyan bu satırlardan sonra milletin cahilliğini eleştirenlerin bu cehaletin “vasıta-ı menfaat” sonucu olduğunu anlayamadığını belirtir:

(...) cehalet bir özür teşkil edebiliyor demek ha!... Fakat, o özür yalnız bizim memleketimizde hem de barometreye göre caridir. Tabii herkes bilir ki milletin hepsini Dârülfünundan çıkarıp millet diye kabul edemeyiz nice cahil adamlar var ki milyonlarını çömlükler içine koyarak toprağa gömmüş de

³¹ Osmanlıya Batı hukukunun girmesi ile ilgili bkz. G. Bozkurt, G. (2020). *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839- 1939)*, TTK Yayınları, Ankara.

³² “(...) Sokağa beş dakika şöyle bir baksan Fransız sakallılar, Alman sakallılar bazıları bıyıklarını, sakalını kökünden kazımış. Maymuna dönmüş. Öteden sarı pabuçlu bir hoca beride kravatlı boyun bağlı kısa pelerin ve sarıklı diğer bir hoca fesler rengarenk kostümler için ise herkesin üzerindeki elbisenin biçimi, modası ayrı ayrı adeta canlı müze. Hatta bir gün siyah bir Alman her memleketin kostümünü soruyorlar o da cevap veriyor. Tam Türkiye’ye sıra gelmiş herif düşünür düşünür düşünür sinematograf gibi bütün kıyafetleri gözünden geçirir bir türlü hiçbirine karar veremez nihayet der ki doğrusu bilemiyorum ben orada on beş gün kaldım zannediyorum bu zaman zarfında onların karnavalları vardı” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 53).

üzerine de üç defa oturmuştur ve tılsım olmak üzere demiştir, ki ben buraya üç defa oturmadıkça bu para buradan çıkmasın. Bunların cehaletlerinin nasıl bir mazeret teşkil edeceğine doğrusu benim hiç aklım ermiyor. Sen o cahil dediğin adamlarla bir defa mahkemeye düşersen o vakit cehaletin ne suni bir vasıta-i menfaat olduğunu anlarsın. Arzu olunur ki Dârülfünundan tarih muallimi, Dârülfünundan hükümet muallimi, Dârülfünundan tüccar, Dârülfünundan bakkal, Dârülfünundan kunduracı, Dârülfünundan hamal, Dârülfünundan çöpçü neşet etsin ama seviye-i irfan-ı beşer ve istidâd-ı benîâdem henüz hiçbir hükümette o derece vüs'at peyda eylememiştir (İsmail Hakkı, tarihsiz: 56).

İsmail Hakkı eserinin 57-80. sayfalarında Emin Çavuş ile Estonya'nın hikayesine geri döner. Başka bir deyişle Balkanlarda mukim Müslümanlar ile Hristiyanların içinde bulundukları hâli, Estoyan'ın faaliyetlerine karşılık Emin Çavuş'un gayretlerini özellikle Müslüman ağaların, beylerin ve resmi görevlilerin vurdumduymazlıklarını anlatmaya koyulur.

3.1. BALKAN MİLLİYETÇİLİĞİNİN TOPLUMSAL TABANI İLE BİLİNÇSİZ MÜSLÜMANLAR: "VATANIN ZİRVE-İ İKBÂLİNDE KARA BULUTLAR"

Yazar, Estoyan'ın okulunda Hristiyan çocukların, askeri talim için pazar günleri ovalara çıktıklarını, yüksek duvarlarla çevrili olduğu için içerisi görülmeyen Kilise avlusunda atış talimi yapıldığını belirterek bu bölüme başlar. Atış taliminin kanıtı olan kapsülleri köyün ağaları olan İsmail ve Nadir ağalara gösteren Emin Çavuş, ağaların "gözbebeklerine perde indiğinden dolayı" bu durumu önemsemediklerini görünce çok üzülmüş ve ağlamıştır (İsmail Hakkı, tarihsiz: 57).

"Elbise-i milliye" giyen, "Avrupa kumaşlarına para vermeği haram" bilen, "saf hava teneffüs etmiş pak bir vicdan taşıyan koca Türk" Emin Çavuş, kasabada bile bu durumu anlayacak kimsenin olmadığını bildiğinde ise daha üzülmüyordu. Çünkü kasabada "milliyet artık ufûl etmeye yüz tutmuştu" (İsmail Hakkı, tarihsiz: 58). İsmail Hakkı, milliyetin yok olmaya yüz tuttuğunun kanıtları olarak şu ifadeleri yazar: "Hükümetin her dairesi setre pantolonlu adamlara suhûlet gösteriyor yalnız onları insan tanıyor elbise-i milliye taşıyan kimselere bedevi, serseri muamelesi yapıyordu. Kasabaların ahlakı, milliyeti o kadar incelemişti ki bir kasabalı elbise-i milliye'yi labis bir adamla bir kahvede bir arada oturmaya utanıyordu. Medeniyet memlekete pek zehrînak bir surette duhul ediyordu" (İsmail Hakkı, tarihsiz: 58). Köylülerin hor görülmesi yetmiyormuş gibi Hristiyanların kendilerine "Avrupalı süsü" verip, ağır başlı davrandıklarını, "Türklerle iltifat etmeye tenezzül etmedikleri" halde "Türkler onlara sokuluyor tabasbus ediyorlardı" (İsmail Hakkı, tarihsiz: 58). Hristiyanların Türklerle yönelik bu davranışlarının "bir program dahilinde" olduğunu söyleyen yazar bu programı anlatmaya koyulur. Hristiyanların okullarında Avrupa'da eğitim görmüş, "gayet fikirli" hocaların "Türklerle hâkim olmak için yavaş yavaş onlara tahakküm ederek onları zillate alıştırmak behemehâl lazımdır diye herkese telkin" etmelerini bu programın ilk basamağıdır. Diğer aşamalara dair ilk örnek Alafrangalığın Müslümanlar arasında yaygınlaştırılması amacına yönelik Emin Çavuş'un bir odaya girerken ayakkabısını çıkarmasının Müslümanlar tarafından eleştirilip, ayıplandığını, Hristiyanlar tarafından ise takdis edildiği örnektir. Sonraki basamak Türklerin, Türkçeyi unutmaları aşamasıdır. Buna dair örnek, Türklerin alışveriş için Hristiyanların lisanını öğrenmesine karşılık Hristiyanların Türkçe öğrenmemesidir. "Hatta pazarda bir yük odun bile almak için mutlaka Bulgarca yahut Sırpça söylemek icâb ediyordu. Türkçe söyleyenlerden mutlaka iki üç kuruş fazla talep ediyorlardı" (İsmail Hakkı, tarihsiz: 59). Bu programın sonucu ise Yazar'a göre şöyledir: "Seneler geçiyor Türklerin ahlâkı hükm ve nüfûzlarıyla beraber tedenni ediyordu. Efrâd-ı ahâlîde kuvvet ve kudret kalmıyordu. Mektebler köhne, câmiler yıkık, sokaklar, caddeler bozuk idi. Gün geçtikçe memleketin üzerine kuru bir hârabat, toz toprak çöküyor bu hâl içindekilerin pek büyük bir dertle müteallim olduklarını anlatıyordu" (İsmail Hakkı, tarihsiz: 59-60).

Hristiyanların bir program dahilinde hareket etmelerine karşılık Müslümanların çoğunluğunun bu durumun farkında olmamasını, "Fakat Heyhat! Âlâm ve evcâi hissedecek kalp kurumuş, görececek gözler kör olmuştu" ifadesiyle dile getirir. Sonra sözü Emin Çavuş'a getirir. Emin Çavuş'un askeri öğrenci iken bölük komutanının Kadir Gecesi'nde bütün askeri öğrencilere vaaz verdiği "Bin Bir Hadis" isimli kitabı kitapçada görünce "sevincinden çıldıracak dereceye geldiği" ve hemen satın aldığını belirten İsmail Hakkı, konuyu köyün imamına getirir. Kitabının Emin Çavuş'a ismi geçen kitabın işe yaramaz olduğunu, Şah İsmail, Kerem ile Aslı, Mızraklı İlmihal kitaplarını önermesi üzerine, Emin Çavuş'un "Ayol ben bu kitabı bizim köyün imamını Müslüman etmek için aldım" dediğini belirtir. Bir anlamda yazar, köyün imamının ve Müslüman cemaatinin bu kitabı okuyunca bilinçleneceği, İslam'ı doğru anlayacağı iyimserliğini bırakmak istemez. Aynı iyimserlik yukarıda bahsi geçen atış talimlerinden kalan bir kapsülü zaptiye yüzbaşısına götüren Emin Çavuş vasıtasıyla ifade eder. Ancak yüzbaşı, kapsülü "evirip çevirerek hiç bu adam öldürür mü? Budala herif hiç bu kadar küçük fişenk olur mu? Bu bir oyuncak olacak. Haydi! Haydi! Sen çiftine git sana böyle şeyler lazım değil" diyerek tepki verir. Emin Çavuş hayal kırıklığına

uğrar: “Eyvah ne günlere kaldık herkes uykuda hatta hâlden haberdar olmak için hiç kimsede bir duygu yok. Bir gün gelecek ki memleket ateşe yanacak hiç kimse elini kaldırıp mukabele edemeyecektir.” Hayal kırıklığını takip eden duygu ise vatan ve millet için çalışmaya duyulan inançtır: “Ey Rabbü'l-Erbâb! Senin ism-i celâline kase ederim ki bana emanet ettiğin bu can cismimde, bu kan damarımda durdukça bu vatan, bu millet için çalışacağım. Çünkü. Sen Kur’ân-ı Âzîmüşşan’da ‘Ve eiddu lehum mesteta'tum min kuvvetin’ emir buyuruyorsun” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 60-62).

Eserin takip eden satırlarında İsmail Hakkı, Emin Çavuş’un babasının eski arkadaşlarından olan ihtiyar Bulgar Yuvan Ağa’nın ağzından Balkan Milliyetçiliğinin toplumsal arka planını, Müslümanlar ile Hristiyanların aralarının bozulma nedenlerini dile getirir. Yuvan Ağa’ya göre nedenler: Setre pantolonlular, komitacılık, Hristiyan okullarına “Sofya’dan gelen hocalar” ve Türklerin “mektepleri kilise cemaatlerine” bırakmalarıdır. Emin Çavuş Yuvan Ağa’nın sıraladığı nedenlere katıldığı gibi yerel ağalar ve beylerin ahlaki bozulmasını da ekler.³³

Emin Çavuş ve arkadaşları Balkan komitacılığı özellikle Bulgar komitacılığına ilişkin “Alev saçağı sarmış halbuki evdekilerin yangından haberi” olmadığına dair ifadelerini takiben “Bir çare-i tesviye bulmak” amacıyla silahlanmaya karar verirler. Bu sorunu çözmek için Kendilerinin yetersizliklerini biliyorlardı: “Teşkil eden bu komita heyetini artık bir Emin Çavuşla üç dört arkadaşı söndüremez idi”. Ancak “hükümetin uzun kolu”nun yokluğunda ve “hükümetin aklı başına gelinceye kadar köydeki teşebbüsü geç bırakmak için” çabalıyorlardı (İsmail Hakkı, tarihsiz: 64). Emin Çavuş ve arkadaşları köydeki komitacılara karşı atış talimi gibi hazırlıklar içindeyken Zabtiye yüzbaşısının Kilise’deki atış yerini fark etmesi, devamında Emin Çavuş’tan bu konuda bilgi alması, “hükümetin kuvvet ve kudretini” gösterme şansını doğurmuştu. Gerçeğin ortaya çıkma ihtimali Estoyan’ın köyün ileri gelenlerine verdiği ziyafetle gölgelenme tehlikesine rağmen yüzbaşı, Estoyan’ı sorgulamıştı. Ancak yüzbaşı ve adamlarının gerek Estoyan’ın meyhanesinde hizmet eden “kızının hayalinden başka bir şey ile meşgul” olamamaları gerekse de köyün Hristiyan ileri gelenlerinin “bizim yüzbaşı efendinin devam ettiği meyhanenin müşterisi olmaya” başlamaları sorgunun sonuca ulaşmasını engelledi. Dahası “Bunların araları o derece samimi oldu ki bir sene sonra yüzbaşı efendi bu samimiyet dolayısıyla pek büyük bir varidât temin” etmesi her şeyin unutulmasına neden oldu (İsmail Hakkı, tarihsiz: 65-69). “Çocuklar büyüyor onlarla beraber komita sülûkuna dahil olanlar da çoğalarak Bulgarların cemiyetleri de büyüyordu” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 69). Hükümet ise bir yandan “hariçten bir heyula” gibi görünüyor diğer yandan da “kafasının içi pek akla ve fikre gelmediği bir nispette boş[tu]”. Yazar’a göre daha vahim olanın ise memurların kendi konum ve mevkilerini dikkate almadan “ahalinin içine karışmaları bazı olur olmaz kimselere yularını vermesi inhitât için en müessir sebep”tir³⁴ (İsmail Hakkı, tarihsiz: 70).

³³ “Yuvan: Ağa! Bilmem ki içimize setre pantolonlular girdiği günden beri rahatımız kaçtı. Evvelce ne güzel idi. Birbirimize karşı daima kardeş gibi idik. Şimdi ise o dostluk bozuldu. Zamanı gençleri ne yaptıklarını ne yapacaklarını bilmiyorlar. Bu fukaralık zamanında vergi ver ağaya ver bir de şimdi başımıza komita parası çıktı. Vermez isek öldürürler hükümetin zabtiyelerinden maada köylerde de komita var. Onlar da para topluyorlar. Birkaç defa beni de çağırdılar ben yapmayım! etmeyin rahat sizi azdırıyor bu kadar senedir bu Türkler bize ne yaptılar? Asıl bizim rahatımızı siz bozdunuz. Siz geldikten sonra bizim evimizden bereket kalktı dedim. Şimdi beni hiç sevmezler. Ama bilir misin Emin Çavuş bu kabahat yine hep sizdendir. Mekteblere Sofya’dan hoca getirdiniz, mektepleri kilise cemaatlerine bıraktınız hükümet hiç mekteplerde ne olup bittiğine bakmadı. Bütün gençleri hep sizden soğuttular. Şimdi bizim çocuklardan biri bir Türk gördü mü sanki babasının katilini görmüş gibi ondan haz etmiyor.

Emin Çavuş: Ah bre Yuvan bu kabahat hem sizde hem bizdedir. Fakat ben de seninle beraberim en ziyadesi bizim ağalarda ve beylerdedir eğer bizim beyler paralarını rakıya kumara batırmasa idiler hem size hem bize yardım ederlerdi. Bak eski ağalar nasıl bizim köyü idare etmişler köye iki oluklu bir çeşme sokaklara bir kaldırım yapmışlar hep rahatlığımızı düşünmüşler şimdiki ise köyde meyhane açmayı düşündüler. Bizim askerde bir zabıtamız var idi diyorduk siz sizin aranızda Türkçe söyleyen Hristiyanlardan hiç korkmayın onlar sizinle daima beraberdir. Avrupalı denilen Frenklerle Frenkliğe uyan Hristiyanlardan korkun. Çünkü onlar kendi menfaatlerini çıkarmak için hem sizin hem onların rahatlarını bozarlar” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 63-64).

³⁴ İsmail Hakkı’nın memurların halkın arasına karışmasının inhitâtın nedenleri arasında sayıp eleştirmesi, XVII. yüzyıl Osmanlı nasihatnâme yazarlarının “inhitât” anlatılarında toplumsal sınıflar arası geçişin artmasını eleştirmesine benzer. Bu yazarların en bilinenlerinden olan Koçi Bey yazdığı risalede, toplumun farklı zümre ve gruplarının iç içe geçmesini, bu zümreler ve sınıfların aralarındaki sınırların muğlaklaşmasından memnuniyetsizliğini belirtir. Başka bir deyişle reayanın ve yönetici sınıfın Osmanlı Klasik Dönemi’ndeki gibi farklılıklarının korunmamasını inhitâtın en belirgin kanıtı olan Celali İsyanları’nın nedenleri arasında sayar: “Reâyâ ata binip, kılıç kuşanmağa alışır, o lezzet dimağında yerleşip, tekrar raiyyet olamaz. Askerliğe de yaramaz. Sonradan eşkiya gürûhuna katılıp, pek çok fitne ve fesada sebep olur. Anadolu vilâyetinde evvelce çıkan celâli eşkiyasının çoğu bu çeşitlerdi. Bu bakımdan geçmişteki vezirler bu çeşitlerinden şiddetle çekinüp, satın alınmış kul kullanırlardı. Kat’iyyen pâdişâh kulları kullanmazlardı ve kendilerinin adamı yapmazlardı.” Bkz. *Koçi Bey Risalesi*, (1972) (Sad: Zuhuri Danışman), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.7.

Ayrıca Osmanlı nasihatnâme yazarlarının inhitât anlatılarının nasıl anlaşılması/yorumlanması gerektiğine dair çığır açıcı çalışma için Bkz. Abou-El-Haj, R. (2000). *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev: O. Özel-C. Şahin), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

3.2. KOMİTACILAR, HÜKÜMET, MÜSLÜMANLAR, HRİSTİYANLAR VE “MU’ZİB”LER

Başlıkta geçen mu’zib ifadesini, İsmail Hakkı, eserinin tamamında görülen eleştirilerinin azap ve sıkıntı vermesine binaen kullanmıştır. Bu eleştirileri eserinin 70-80. sayfaları arasında iyice belirginleşir. Söz konusu bölümde Komitacılık faaliyetlerini, bu faaliyetler karşısında Müslüman ve Hristiyanların davranışları, hükümetin tavrı gibi konuları yazmıştır. Komitacıların faaliyetlerini hızlandırdığı söyleyen yazar, Müslümanlara “meyl ve muhabbeti” olan Hristiyanları “celb ve istintâka” başladıkları, yukarıda bahsi geçen Yuvan’ın da “bunların şerrinden” kurtulamadığını belirtir (İsmail Hakkı, tarihsiz: 70). Komitacılar, Osmanlı hükümetine sadık olan Hristiyanların muhbir oldukları dedikodusunu yaymışlar, böylelikle kendilerinin Hükümet içinde nüfuzlarının olduğunu özellikle Hristiyanlara arasında yayılmasını istemişlerdir. Daha kötüsü Yuvan’ın karakola geldiğinde Jandarma bölük komutanının odasında yukarıda bahsi geçen yüzbaşı, komita reisi, meclis idare azâsı ile bir adamın birlikte oturduklarını görmesidir. Nitekim muhbirin Yuvan olduğunu söylemek için getirilen yalancı şahidin “işte bu adamdır yüzbaşı efendi” demesiyle yüzbaşının “hiç sorgu sual etmeden Yuvan’ı hapse” göndermesidir³⁵ (İsmail Hakkı, tarihsiz: 70).

İsmail Hakkı, Balkanlarda komitacıların faaliyetlerini anlatmaya devam eder. Makedonya Komite Teşkilatı’nın³⁶ her kasabaya bir hukuk mezunu gönderdiğini, bu mezunların Hristiyanların Müslümanlarla olan davalarını, Hristiyanlar lehine kazanmalarını sağladıklarını belirtir. Bu durumun doğal bir sonuç olduğunu zira hâkimin bile mecelleyi bilmediğini, “mahkemede İslamlar cahil ve aç Hristiyanlar ise âlim ve müttehid idiler”³⁷ (İsmail Hakkı, tarihsiz: 71).

Komitacıların gasp, hırsızlık ve zarar verici eylemlere giriştiklerini, bu eylemleri esnasında yakalandıklarında da “vilayet ve payitahtlar ve hatta hâmilere bulunan konsoloslara müracaat” etmişler, daima Hristiyanların derdest edilip, zulüm gördüklerini söyleyerek propaganda yaptıklarını belirtmiştir. Bu propaganda karşısında hükümet güçlerinin “meseleye vâkıf olmadıklarından ve esasen hükümdan bîhaber olduklarından verdikleri cevaplarla Hristiyanların müracaatlarını teyid ediyorlardı”. Sonrasında ise “Bil-mecburiye vilayet veya payitaht onlara hak veriyor konsoloslarsa vakiadan haberdar” oluyorlar, devamında ise konsololar “bazı şahitler bile satın” alarak, komitacıları haklı çıkarıyorlardı. Yazar, bu gelişmelere ek olarak komitaların “icra-i faaliyetleri” sonucunda ihtilalcilerin sayısının arttığını, bu ihtilalcilerin ve gönüllülerin “akrabası iâşe edilip jandarmalarla köylüleri öldürmeye teşvik” ettiklerini belirtmiştir (İsmail Hakkı, tarihsiz: 72).

İsmail Hakkı, Hükümetin Balkanlarda komitacılığa karşı etkili önlem almak için sadece polis, jandarma, bekçi sayısını arttırdığını, güvenlik ve asayiş dışında başka önlem almamasının hata olduğunu belirtmiştir. Rumlar, Bulgarlar ve Sırların istediği düzenlemelerin “ihşan edilirse faydası cebren alınır mazaratı”nı Hükümetin dikkate almamasını da eleştirir. Bahsi geçen milletlerin “hamileri pek kuvvetli” olduğundan, “istediğini yaptırır bu ahalinin metâlibi”ne karşılık Türklerin, “kendi yanı başında neler olup neler geçtiğinden bile bîhaber o kadar derin bir uykuya dalmış idi, ki rüya bile görmüyordu”³⁸ (İsmail Hakkı, tarihsiz: 73-74).

Osmanlı Hükümeti’nin ıslahat olarak gördüğü güvenlik görevlilerinin ve önlemlerinin artırılmasının, Berlin Antlaşması’nın bir gereği olmasına rağmen bölgenin Hristiyan halkının talepleri sonucunda yerine getirilmiş gibi gözükmesini eleştirir. Yazar’ın eleştirisi; bu önlemleri, Berlin Antlaşması’nın bir gereği ya da halkın talebi olsun olmasın hükümetin hemen kabul etmesinedir. Dahası bunun bir ıslahat gibi göstermek bir yana neden olacağı olumsuz sonuçları Hükümetin görememesidir. Hükümetin bu önlemleri karşısında komitacılar, bir yandan Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında var olan karşılıklı güvensizliği kendi amaçları doğrultusunda büyük bir

³⁵ Bu olayın devamında İsmail Hakkı, komitacılarla hükümet görevlileri arasındaki maddi çıkar birliğini şöyle ifade etmiştir: “Beş on gün sonra komitacılardan biri mahbushaneyeye giderek Yuvan’a eğer sen Türklere sadık kalmakta devam edersen sorgusuz sualsiz geberceksin. Zira her şey bizim elimizdedir. Artık şimdiden sonra böyle bir şey yapmayacağına söz verersen yarım saate kadar kurtulursun dedi. Ve ondan söz aldı. Yarım saat sonra Yuvan’ı jandarma yüzbaşı çağırdı ve git meclis idare azâsı falan efendinin affını talep et! İşte seni bırakıyorum dedi. (...) Bu vakianın iç yüzü gayet basittir. Yüzbaşı efendinin meyhane arkadaşı olan meclis idare azâsı komita samimiyete binaen Yuvan’ın köyde kendi arazisine tecavüzünden dolayı haps edilmesini rica etmiş ve bu reddedilememiş idi.” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 71).

³⁶ Makedonya’daki komita faaliyetleri için Bkz. Aydemir, Ş. S. (1970). *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*, C.1, Remzi Kitabevi, İstanbul, ss.431-456; Aydın, M. (1989). “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 9, s. 209-234; Beydilli, K. (1989) “İl. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes’elesine Dâir”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 9, s.77-99; Tokay, G. (1995). *Makedonya Meselesi*, Afa Yayınları, İstanbul.

³⁷ Ayrıca, aynı kökenden geldiklerinden Bulgarlar ile Makedonyalıların aralarında bir fark olmadığını öne süren, Makedonya İç Devrimci Örgütü, Makedonya’nın özerkliği için Bulgar köylülerini seferber etmeye yönelik bir program izlemiştir. Bkz. Oren, N. (1973). *Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria*, John Hopkins University Press, Baltimore, s. 30-33; Tekeli, İ. (1988). “Makedonya İç Devrimci Örgütü”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1806-1807.

³⁸ İsmail Hakkı, bölge halklarının isteklerini Berlin Antlaşması’nın hükümlerine dayandırdıklarını eserinin 73. sayfasında iki defa ifade eder. Antlaşma’dan sonra Balkanlar’daki toplumsal güvenlik ve asayiş için Bkz. Bayıl, Y.B. (2019), “Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar’da Güvenlik ve Asayiş Meselesi”, *History Studies*, C. 11 S. 3, s. 861-880.

kargaşaya dönüştürmenin diğer yandan da Hristiyanları Müslümanlara karşı harekete geçirmenin yollarını arıyorlardı. Komitacıların buldukları yol Türklerin zulm ettikleri propagandasını yaparak, “Türklerin zulümlerine tahammüle dinin müsaadesi olmadığını” söyleyerek sıradan Hristiyanları harekete geçirmekti (İsmail Hakkı, tarihsiz: 74-75). Kilise, Hristiyan halka vaazlar vererek Komitacıların propagandalarını daha da yoğunlaştırmış, bunun sonucunda “ahali bir cism-i câmid gibi ne yapacağını nasıl bir hırs-ı intikam ile Türkleri parçalayacağını kestiremiyordu” Papazlar Türkler aleyhine vaazlarını gittikçe arttırırken, bu vaazların yapıldığı kilisenin birkaç adım ötesindeki camide, caminin hocası “mecalsiz, aç, takatsiz olan bütün ehl-i islâmî bir tevekkül-i mutallâka ile felaha davet ediyordu”. Bu satırların devamında İsmail Hakkı, Makedonya’da milliyetçi anlamda bilinçlenen Hristiyanların aksine Müslümanların içinde bulundukları ataleti ve nedenlerini ifade eder: “Fakat heyhat! O gün bugün oradaki Müslümanlar hepsi birer işkence ile mahvoldukları halde içlerinden hiç kimse pir-i fani hocanın tebşir ettiği vech ile felah bulamadı. Ne için? Zira onlar kuvveti hazırlayıp karşı koyarken biz ebediyyen zulmetler, uykular içinde uyanmamak üzere cennetin yeşil ırmaklarının, hurilerinin hayaliyle boğucu bir rüya görüyorduk ve her kim, ki bizi ikaz ederse elini kırıp dilini koparıyorduk” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 76).

Müslümanların bu ataletinden kurtulmalarının yolunun ise “kuvvet ve kudreti “ile “feleğe başka bir renk başka bir tabiat” verebilen insanlığın gücünü kendinde bulması olduğunu söyleyen İsmail Hakkı sözü Türklerin ticari anlamda zihniyetine getirir. Eserinin son üç sayfası bir anlamda Türklerde eksik olan iktisadi aklın ve milliyetçiliğin önemine dairdir.

Yazar ilkin bir dükkânı tasvir eder: “İki kutu eski makara ile bir arşın kaytan ve iki tüp basma, birkaç boncuklu kese, iki kemer birkaç bez tütün kesesi ile içinde iki aylık elma ve armut dolu iki sepet mevcut bulunan iki adım uzun, iki adım geniş bir dükkânın bir karışık eski püsküsü üzerine oturur ve sabahtan akşama kadar kırk senelik kürkümüzün içine büzülürüz, büzülürüz. İşte bu bir Türk tüccarı ve ticarethanesidir” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 77-78). İsmail Hakkı böyle bir ticarethanenin bulundurduğu sınırlı sayıda ve eski mallarla satış yapmasının çok zor olduğunu, dükkân sahibinin de daha fazla satış için amaçsızlığını ve isteksizliğini belirtir. Bu amaç ve istek yokluğundan dolayı Türklerin sermaye sahibi olamadığını, ülkedeki sermaye sahibi olanların ise Avrupalılar olduğunu belirtir: “memleketin sermaye ve saadetini hep Avrupalılar almışlar ve bir sürat-ı mütezayide ile biz hep o sermayeye mahkûm oluyoruz” ancak durumun böyle olmasına karşılık İsmail Hakkı kendi tercihini de belirtmeden geçmez: “Ben ihtiyacât-ı şahsiyemi muhakkak bir Türk’ten tehvin edeceğim. Nasıl ki bir Fransız’ın parası yine Fransız’a gidecektir. Benim de paramın bir Türk’e gitmesini isterim. Bir defa bir şeye muhtaç oldum mu derhal Yahudiler gibi üç Müslüman dükkânında arayacağım. Onlardan almaya ahd edeceğim. Gerçi içindeki beş on paralık mal yine Avrupa’nın ise de hiç olmazsa ticaretini bir Türkün almasını isterim” (İsmail Hakkı, tarihsiz: 78).

İsmail Hakkı, Türklerin sermaye birikimine sahip olmasının önemini bunun için Türklerin dükkânlarından alışveriş yapılması konusunda ısrar edilmesini, kendisinin böyle yaptığını belirtir. ardından Ahmed Ağa isimli bir esnafla olan bir müşterinin diyalogunu anlatır. Diyalogun kurgu ya da gerçek olup olmadığı konusunda herhangi bir bilgi vermez. Diyalog, bir müşterinin Ahmed Ağa’nın sahip olduğu dükkâna gelip, makara istemesi üzerine dükkân sahibinin umursamaz bir tavırla “solmuş” bir makarayı çıkardığını, müşterinin “daha iyisi yok mu?” sorusuna hiddetlendiğini, daha yeni makarayı çıkardığında, müşterinin pazarlık yapma niyeti karşısında Ahmed Ağa’nın, onu kovması üzerinedir. Bu muâmele karşısında yazarın düşünceleri şöyledir:

Neye uğradığını şaşırarak bir hiddet oradan savuşurken aynı kıyafette birçok adamların öyle küçük, pis hücrelerden: bir eli kapıda ve vücûdlarının ön kısımları harice bükük gözlükleri üzerinden şaşkınlıkla baktıklarını görürsün. Sen de bugünkü işlemek istediğin hayr işten bin kere pişman olarak seni öldürmek için kârıyla top ve tüfek alacağını pek güzel bildiğin bir Bulgar’ın dükkânına kendini atar. Ve intihara bir hatve daha atarsın (...) Sonra bizim Ahmed Ağa ile otur konuş kedadlık hiç alışveriş yok, Yarabbi seneler geçiyor kifâf-ı nefis için evde ne var ne yok bütün bakır takımları satıldı. Kaç senedir kimse dükkândan bir şey almadığı için üzerimize bir kat elbise bile alamadık diye iştirsin. Ya! Musibete bak! Hem öyle bir musibet ki musibeti dua ve niyaz ile davet edenler de musibetin nereden geldiğini bilmiyorlar. Sonra yüreğin parçalansın ilelebed acı ama neye ve kime? İş bu dereceye geldikten sonra acaba hangi sahib-i zuhur bizim bu derdimize hiç olmazsa teselli verecek kadar bir deva bulabilir. Heyhat! (İsmail Hakkı, tarihsiz: 78-80).

SONUÇ

Balkan Savaşları’nda alınan ağır yenilgi sonrasında Balkanların kaybının özellikle Osmanlı elitlerinde yarattığı derin üzüntü, yoğun bir eleştiri dalgasına neden olmuştur. Bu eleştiri dalgasının bir ürünü olan *Millet-i Gayri*

Müsellaha, bahsi geçen üzüntü ve kaybın verdiği bir ruh haliyle yazılmış olsa da Harbiye mezunu genç bir teğmenin mensup olduğu topluma dair eleştirilerini de içerir. Eser, bir daha böyle bir yenilgi alınmaması için Osmanlı toplumunun her kesiminde mevcut olan eksik ve yetersizliklerinin görülmesi gerektiğine olan inancın bir ürünüdür. Başka bir deyişle kendisinin deyimiyle “bu çıplak millete çıplak lakırdı söylemek”tir amacı. Bu anlamda İsmail Hakkı, bir millet olmanın yolunun toplumsal sorumluluk, yardımlaşma, çalışma, sosyo-ekonomik ve kültürel bilinç gibi özelliklere sahip olmasına bağlı olduğunu söyler. Müslümanların ya da sık sık kullandığı ifade ile Türklerin yeterince ya da hiç sahip olmadığı bu özelliklerden dolayı Balkanların kaybedildiğini belirtir. Yazar’a göre bu özelliklere sahip olduğunda “bir yığın-ı beşer” olmaktan çıkılıp millet olunur.

İsmail Hakkı’nın eleştirileri Avrupa görmüş, Avrupa’yı da kendi toplumunu da anlayamamış hatta bilmek ve anlamak için çaba göstermemiş Avrupalılaşmış, alafranga kesimlerle başlar. “Avrupa simsarları”, “mirasyedi Türk” dediği bu tiplerin milli benlikten kopuk olmaları, Avrupa tarzı tüketim ve davranışları benimsemeyi Avrupalılaşmak olarak yanlış anlamaları kendilerine yöneltilen başlıca eleştirilerdir. Bu eleştiriyle bağlantılı olarak aydınların halkı tanımadığı, tanımaya dair bir çaba göstermemeleri de kınanır. Daha sert ifadelerle kınanan ise Avrupa’yı gördükten sonra memleketlerine dönünce buradaki Türkleri beğenmeyenlerdir. İlginç olan husus ise İsmail Hakkı’nın alafrangalık, lüks tüketim, Avrupa’yı yanlış tanıma ile iktisadi geri kalmışlık arasında bağ kurmasıdır. Bu anlamda üretim Avrupa’nın iktisadi aklının bir ürünü iken tüketimi Avrupalılaşmış Türklerin alışkanlığı olarak işaretler.

Osmanlı elitleri özellikle okur-yazar, aydın kesim de eleştirilerden payını alır. Bu kesimin en büyük günahı, toplumun içinde bulunduğu duruma dair hakikati söylememektir. Bunun nedenlerini ise kendi dar çevreleri içinde kalıp, toplumsal gerçeklerle ilgilenmemeleri ile siyasi ikbal ve çıkar gözetmeleridir.

Yazarın daha çok köylülere yönelttiği belli başlı üç eleştiri vardır: Cehalet, tembellik, irade ve istek yokluğu. Bu üç özelliği, Müslüman Emin Çavuş’un çabalarının köylüler ile bölgenin Müslüman ağa ve yöneticiler nezdinde karşılık görmediğine ilişkin anlatı tembellik, irade ve istek yokluğuna örnek gösterilir. Cehalet örneği gerçek İslam’ı bilen, eğitime, çalışmaya, gayrete önem veren yeni imamın, eski imamın köylüleri kıskırtmasının da etkisiyle köyde istenmediği hatta evinin yakıldığına dair örnektir. Bu olumsuz özellikleri bünyesinde taşıyan ve değişmemekte ısrar eden Müslümanlara karşılık komitacıların da yardımıyla Hristiyanların eğitimde, iktisatta, milli bilinci kazanmada planlı, programlı hareketleri Balkanların kaybedilmesinin esas nedeni olduğunu söyler İsmail Hakkı.

Bir anlamda yazara göre Balkanların kaybedilmesinin görünen nedeninin Balkan Savaşları’ndan alınan mağlubiyet olsa da esas nedenin Müslümanların içinde bulundukları toplumsal, ahlaki, iktisadi durumlarının farkına varmalarını engelleyen bilinç, irade, istek ve rasyonel akıl yokluğu olduğunu söyler.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Satın Alınan Evrak, Tevfik Paşa Evrakı (HSD., TVP.)

Abou-Al-Haj, R. (1988). “The Ottoman Nasihatname as a Discourse Over Morality”, (ed.) A. Temimi. *Melanges Professeur Robert Mantran*, Publications du Centre d'Etudes et de Recherches Ottomanes, Morisques, de Documentation et d'Information, Zaghuan, 17-30.

Abou-El-Haj, R. (2000). *Modern Devletin Doğuşu: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (çev.) O. Özel-C. Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Aydemir, Ş. S. (1970). *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*, C.1, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Aydın, M. (1989). “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* S. 9, 209-234.

Andonyan, A. (1999). *Balkan Savaşı*, (Çev.) Z. Biberyan, Aras Yayıncılık, İstanbul.

Bayıl, Y. B. (2009). “Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar’da Güvenlik ve Asayiş Meselesi”, *History Studies* 11/ 3, 861-880.

Beydilli, K. (1989). “II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes’elesine Dâir”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 77-99.

- Boyar, E. (2007) *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered*, Taurus Academic Studies, London.
- Bozkurt, G. (2020). *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839- 1939)*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.
- Doğan, A. (2006). *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Erickson, E. J. (2003). *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans 1912-1913*, Praeger, London.
- Erickson, E. J.(2003). *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu*, (Çev.) T. Akad Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Fleischer, Cornell. H. (1990). From Seyhzade Korkud to Mustafa Âli: Cultural of the Ottoman Nasihatname, (Ed.) H.W. Lowry & R.S. Hattox. *Illrd Congress on The Social and economic history of Turkey*, Isis Press, İstanbul, 66-77.
- Fodor, P. (1986). “State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* V. 40, Issue:2-3, Budapest, 217-240.
- Gençoğlu, M. (2008). *Osmanlı Devleti’nce Batı’ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) Bir Grup Biyografisi Araştırması*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Georgeon, F. (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura 1876- 1935*, (Çev.) A. Er, Yurt Yayınları, Ankara.
- Genio, E. (2022). *Osmanlı Yenilgi Kültürü: Balkan Savaşları ve Sonrası*, (Çev.) C. Atay, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Guze, F. (2007). *Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’ndeki Muharebeler*, (Çev.) Yarbay İ. Hakkı Akoğuz, ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Gürbilek, N. (2001). *Kötü Çocuk Türk*, Metis Yayınevi, İstanbul.
- Hakkı (Tarihsiz). *Millet-i Gayri Müsellaha*, Yeni Turan Matbaası, İstanbul
- Hall, R. C. (2000). *Balkan Savaşları 1912-1913 1. Dünya Savaşı’nın Provası*, (Çev.) M. T. Akad, Homer Yayınları, İstanbul.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2000). *Atatürk Biyografik Tahlil Denemesi*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karaömerlioğlu, A. (2006). *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Koçi Bey Risalesi. (1972). (Sad.) Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Koloğlu, O. (1999) *Reklamcılığımızın İlk Yüzyılı 1840-1940*, Reklamcılar Derneği, İstanbul.
- Levend, A. S. (1962). “Siyasetnâmeler”, *TDAY Belleten*, Ankara, 167-194.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi, Makaleler IV*, Der. M. Türköne-T. Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mccarthy, J. (2012). *Ölüm ve Sürgün*, (Çev.) F. Sarıkaya, TTK Yayınları, Ankara.
- Moran, B. (2008). *Türk Romanı’na Eleştirel Bakış 1*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Oktar, T. (1992). *Osmanlı Devleti’nde Reji Şirketi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.
- Oren, N. (1973). *Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria*, John Hopkins University Press, Baltimore.
- Özcan, A. (1981). “Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarında Hizmeti Geçen Bir Hayır Kurumu: Müdafaa-i Milliye Cemiyeti”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 269-296.
- Öztürk, M. Y.- Keskin, N. E. (2011). “Osmanlı’da Yabancı Yatırımlar Düyyûn-ı Umumiye ve Tütün Rejisi”, *Memleket Siyaset Yönetim*, C. 6, S.16, 116-150.
- Özvar, E. (1999). “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C.7, S.2, 135-151.
- Polat, N. (1991) H. *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- Sontag, S. (2005). *Metafor Olarak Hastalık*, (Çev.) O. Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Tanpınar, A. H. (1988). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- Tekeli, İ. (1988). "Makedonya İç Devrimci Örgütü", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1806-1807.
- Tokay, G. (1995). *Makedonya Meselesi*, Afa Yayınları, İstanbul 1995.
- Troçki L. (1995). *Balkan Savaşları*, (Çev.) T. Güney, Arba Yayınları, İstanbul.
- Tüccarzaade İbrahim Hilmi (2017). *Balkan Harbi'ni Niçin Kaybettik*, (Der. M. Yıldız-H. Akyol), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Türkeldi A.F. (1949). *Görüp İştiklerim*, TTK Yayınları, Ankara.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi 1912-1913*. (1979). Genelkurmay Atase Yayınları, Ankara.
- Uğur, A. (1992). *Osmanlı Siyaset-nâmeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Uyar, M. (2012). "Osmanlı Askerî Rönesansı: Balkan Bozgunu ile Yüzleşmek". *Türkiye Günlüğü*, S. 110, Bahar, 65-74.
- Yalman, A. E. (1997). *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz 1888-1922*, 2. Baskı, (Haz.) E. Ş. Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul.
- Yosmaoğlu. İ. (2013). *Blood Ties: Religion, Violence, And The Politics Of Nationhood in Ottoman Macedonia 1878-1908*, Cornell University Press, London.

İnternet Kaynakları

Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'an-ı Kerim (31.10.2023)

<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Enf%C3%A2l-suresi/1220/60-ayet-tefsiri>